Exkursionsguide till Småland och Öland
15-17 maj 2009

KÄLLAN

Jag är källorna, jag är början. Jag var före ekarna, gräset och blommorna. Jag var före fänaden, som avbetar gräset. Jag var före svävande vinge och löpande fot. Jag var före humlorna, bina och fåglarna.

Jag var före sorgen och glädjen. Jag var före gråten och skrattet. Jag var före sången och spelet och dansen. Jag var före plågan och våndan och ångesten på jorden. Jag var före människornas släkt.

Nere i mörka jordens grund brusar mina ådror, som ingen känner. Men här rinner jag upp nedanför kullen, här speglar jag ekarnas kronor och följer släktenas gång genom världen.

Jag är källan. Jag är början.

Citat ur Brudarnas källa (1946) av Vilhelm Moberg

Omslagsbild
Scen från inspelningen av dansdramat Brudarnas källa 1983.
Foto Stig Tornehed

Välkommen till Småland och Öland i vårens tid, när källorna flödar!

önskar
Exkursionskommittén

Intresset för exkursionen har varit över förväntan och över 75 personer deltar. Detta har blivit möjligt genom att det gått att ordna en extra buss och ytterligare hotellrum och måltider. Det stora deltagarantalet innebär dock, att det tar lite extra tid vid varje stopp, men vi hoppas att ni skall ha förståelse för detta och röra er snabbt. I vissa fall kan den mindre bussen hjälpa till med kortare transporter vid lokalerna. Vi önskar att allt skall gå väl i lås och att ni skall få en givande resa och vistelse i hela området. Till detta bidrar säkert insatserna från flera guider, som medverkat vid förberedelserna och/eller ställer upp under själva resan. På Öland ger oss två arkeologer del av stort kunnande, nämligen Agneta Hällström och Torbjörn Sjögren, vilken senare också skrivit om Ölands historia i exkursionsguiden. Vid Kristvalla hälsobrunn berättar Monica Björklund initierat om brunnens historia. Sveriges äldsta källbild i Dädesjö gamla kyrka samt Barna-brunnarna med Nordens största källskatt presenteras av nestorn i Källakademin, Stig Tornehed, som där också ordnat en hemlig gäst! Representanter från flera hembygdsföreningar i området har givit värdefull information och en del kommer att dyka upp längs färdvägen. Till samtliga riktas ett stort tack!

Kommittén består av Jens Johannisson, Gert Knutsson, Lars Kylefors, Sven-Bertil Svensson och Ann-Karin Thorén, vilka var och en förberett exkursionen på olika sätt (datainsamling, fotografering, rekognoscering och skrivarbete). Vatten och samhällsteknik AB i Kalmar har vänligt nog svarat för administrationen genom Gunilla Lennartsson och för redigering och tryckning av exkursionsguiden genom Ingela Persson – bägge tackas för förnämliga insatser. Förutom denna betydande sponsring har stöd även erhållits från Jens Johannissons eget företag (Esker Outfitters AB) och DGE Mark och Miljö AB, som bjuder på ”gofika” i Åfors, Malmbergs i Yngsjö, som låter oss njuta av Sveriges äldsta mineralvatten samt SGU, SMHI och Mörbylånga kommun, som bidragit med en del skrifter.

På exkursionskommitténs vägnar

Gert Knutsson

Tidplan för källexkursionen i Småland och på Öland 15-17 maj 2009

(samtliga tider under dagarna är cirkatider)

Fredagen den 15 maj

12.15 Samling vid Emmaboda järnvägsstation (den stora bussen på plats, den mindre bussen från Kalmar ankommer 12.30)
12.30 Ankomst av tågpassagerare från Alvesta
12.40 Avresa från Emmaboda
13.50 Besök på Åfors glasbruk samt eftermiddagsfika
14.50 Avfärd från Åfors
18.15 Ankomst till hotell Svanen resp. hotell Brofästet
18.30 Årsstämma på Svanen
20.00 Middag på egen hand

Lördagen den 16 maj

08.30 Avfärd från hotellen
12.15 Eketorps Borg med lunch och guidning
13.15 Avfärd från Eketorps Borg
15.30 Ekelunda inkl eftermiddagsfika i naturen
- Delar av gruppen vandrar till Skarpa Alby
- Delar av gruppen kan göra alternativa besök längs östra kusten

18.15 Ankomst till hotellen
19.00 Avfärd till Pukeberg och hyttsill

Söndagen den 17 maj

08.30 Avfärd från hotellen
10.00 Visning av Kristvalla hälsobrunn samt förmiddagskaffe
12.30 Lunch på Aboda klint
13.30 Avfärd från Aboda
17.00 Ankomst till Alvesta C
18.30 Ankomst till Emmaboda. Den mindre bussen kör till Kalmar.

Innehållsförteckning

Översikt av geologi och hydrogeologi i exkursionsområdet 1
Karta över Sveriges Berggrund, SGU 9
Karta över Sveriges Jordarter, SGU 10
Ölands historia 11

1.1 Drottning Kristinas källa 13
1.2 Glasriket och Åfors glasbruk 14
1.3 Mobergbygden 15
1.4 Grön källa 17
1.5 S:t Sigfrids källa 20
1.6 Råsbäcks källa 13

2.1 Tors källa / Snokekulla 23
2.2 Resmo 24
2.3 Källan Bårby vid Bårby borg 26
2.4 Södra Bruket 27
2.5 Eketorps borg 28
2.6 Långe Jan / Ottenby / Rosenkind 29
2.7 Kärrekusa 30
2.8 Sjukällorna, Ekelunda 31
2.9 Tornrörskällan 32

Alternativ rutt på östra Öland 33

3.1 Mokällan 35
3.2 Kristvalla hälsobrunn 36
3.3 Sjön Allgunnen 37
3.4 Aboda bykälla 39
3.5 Aboda klint 40
3.6 Olofskällan i Åseda kyrka och två hälsobrunnar 41
3.7 Äldsta bilden, Dädesjö gamla kyrka 43
3.8 Barnabrunnarna i Ödetofta 44
3.9 Källorna vid Gränna forsa 46

Förteckning över skribenter till lokaler 48

Deltagarförteckning 49

Översiktskarta, skala 1:500 000

Översikt av geologi och hydrogeologi i exkursionsområdet.

Fastlandsdelens topografi kan indelas i tre delar. Slättbygden i söder (den s.k. Möreslätten eller Kalmarslätten) och höglandet i väster (en utskjutande del av Syd-svenska höglandet) omsluter en småkuperad mellanbygd, som söder om en linje ungefär mellan Nybro och Växjö tillhör Småländska sjöplatån.

Ölands topografi med dess snedställda, flacka landyta skiljer sig markant från fastlandsdelens, men innehåller i sig flera olika landskapstyper från Böda sandområde i norr, de bägge ”Landborgarna” i väster och öster till Mörbylångaslätten och Stora Alvaret i söder.

Fastlandsdelens berggrund består inom den större västra delen av urberg, inom den mindre östra av underkambrisk sandsten (se berggrundskartan). Äldst av urbergarterna är de s.k. *Smålandsporfyrerna,* som har vulkaniskt ursprung. De utbreder sig i ett bälte från Lindsdal norr om Kalmar åt nordväst över Orrefors – Lenhovda – Braås och upp mot Lammhult samt ett utskjutande stråk från Målerås mot norra Algutsboda och Lessebo; därtill ett stråk i Växjötrakten och ett annat från Mönsterås över Aboda klint till Grönskåra samt ett tredje väster om Ålem. De dominerande bergarterna är kvartsporfyr och s.k. hälleflinta. Det är mycket hårda, täta men splittriga bergarter, som givit upphov till *småblockig, grusig morän* och denna i sin tur till en mycket mager podsoljordmån samt t.o.m speciella blockmarker, t.ex. *”Gråstensmon”* vid Målerås. De kvartsitförekomster, som finns i små områden vid kusten bl.a på Skäggenäshalvön och på Skallö, är ännu hårdare än porfyrerna och bildar ”restberg”, som sticker upp t.ex. genom sandsten.
Grundvattentillgångarna är begränsade och *källor* är sällsynta i ren berggrund men förekommer i den grusiga moränen.

Huvuddelen av urberget upptas dock av graniter, s.k. *Smålandsgraniter*, av olika varianter med åldrar omkring 1800 miljoner år. De är magmatiska bergarter, som har bildats djupt nere i jordskorpan och är därför i allmänhet grov- eller medelkorniga, varigenom de är mindre motståndskraftiga mot mekanisk nötning och vittring än porfyrerna. De egentliga graniterna består främst av kalifältspat och kvarts, som ger rödaktig färg med ibland blåaktiga inslag (kvarts). Graniterna har välutbildade sprickor och sprickplan , vilket medfört att landisen ställvis brutit loss rikligt med stora block och skapat storblockig, grusig-sandig morän, ofta i form av ett *småkulligt moränlandskap* eller lokalt verkliga blockstaplar, t.ex. ”Trollens kammare” söder om Broakulla och ”Dackes grotta” i Gullabo. Den vanligaste moränen är dock normalblockig, sandig-moig morän, som bl.a. finns som s.k. *bottenmorän* med vattengenomsläppliga sandlager och skiktstrukturer i de typiska *drumlinhöjderna* och i större välvda moränhöjder.
Grundvattnets bildning och strömning gynnas av dessa strukturer, liksom av granitens välutbildade spricksystemen. Detta gör att det finns relativt rikligt med måttligt flödande *källor* (t.ex. exkursionslokalen Grön källa)

samt goda möjligheter att finna grundvatten vid brunnsborrning. Brytning och förädling av granit som prydnadssten underlättas också av granitens goda ”klåv”. Det är dock framförallt den vackra färgen och strukturen, som gjort att Smålandsgraniterna, främst från Oskarshamnstrakten, pryder bankpalats och storhotell runt om i världen. Gråa graniter förekommer också . De är mera basiska än de röda graniterna och benämns numera granodioriter eller kvartsdioriter. Inom mindre, spridda områden, t.ex. vid kyrkbyarna Algutsboda, Örsjö, Madesjö och S:t Sigfrid uppträder rent basiska bergarter, s.k. *grönstenar,* mestadels diorit och gabbro, som är fin- eller medelkorniga och ”sega” till strukturen, d.vs. med dåligt utbildade spricksystem, vilket ofta medför små *källor* och låg kapacitet i bergborrade brunnar. Gråa graniter och grönstenar ger upphov till en finkornigare morän och bättre jordmån, främst p. g. a innehållet av basiska mineral, som vittrar lätt.
Gångbergarter förekommer relativt rikligt i urberget. Vanligast är *diabas,* en tät, grönsvart basisk bergart, som genomsätter all övrig berggrund i gångar från några decimeter till flera tiotal meter och som då bryts som prydnadssten, s.k. svart granit. Smala gångar av ljus *aplit*, en finkornig granitvariant, lyser ställvis upp de grå hällarna, liksom rena *kvartsgångar,* som i ”begynnelsen” gav råvara till glasindustrin.
Det hårdaste bergartsmaterialet transporterades långt, varför porfyr, diabas och vissa graniter från Småland förekommer på Öland såväl i morän och grusavlagringar som i form av typiska flyttblock. ”Rena” lokalmoräner av röd kalksten förekommer dock på centrala Öland, liksom lokalmoräner av porfyr och sandsten på fastlandet.
Underkambrisk sandsten, ca 540 miljoner år gammal, överlagrar urberget på en del av det s.k. subkambriska peneplanet i en bred zon närmast Kalmarsund samt under Kalmarsund och Öland (se berggrundskartan). Det är en lös, tämligen porös, sedimentär bergart, huvudsakligen av kvartskorn, som landisen lätt brutit sönder till en stenig, sandig morän, som lokalt påträffas på Kalmarslätten. Den har relativt välutbildade spricksystem och ger relativt rikligt med *grundvatten* i bergborrade brunnar för vattenförsörjning av såväl tätorter som stora gårdar med konstbevattning av potatis. *Källor* är mycket sällsynta, då sandstenen är täckt av mäktiga lösa jordlager och har mycket låg morfologi.

Ölands berggrund består helt av lagrade (sedimentära) bergarter av kambrisk och ordovicisk ålder (se berggrunds-kartan). Hela lagerföljden lutar svagt mot öster till sydost. Närmast Kalmarsund från Borg-holm och söderut till Grönhögen påträffas de äldsta lagren i form av *lerskiffer och alunskiffer*, vilka givit upphov till lerig morän eller ställvis till ren vittringsjord, främst på den bördiga Mörbylångaslätten. Bergarterna är blottlagda i nedre delen av den s.k. Västra Landborgen, vars övre del utgörs av *kalksten* och som norr om Borgholm bildar själva kustklinten. Kalkstenens mäktighet ökar åt öster samtidigt som allt yngre lager uppträder. Den har en tät grundmassa, men får genom innehållet av olika fossil växlande struktur; likaså skiftar färgen från grå till rödbrun, ja även till grönt. Mest känd som nyttosten är röd kalksten med ortoceratiter. Kalkstenen är skiktad och mer eller mindre sprickrik och då jordlagren därtill ofta är

tunna eller saknas helt – som på alvarmarkerna - skapas förutsättningar för god och snabb *grundvattenbildning* (men också risk för föroreningsspridning, som gav ”Ölands-sjukan” förr i världen) och för relativt goda vattenuttag i bergborrade brunnar samt ställvis stora *källflöden*, särskilt om sprickorna vidgats genom kemisk upplösning och erosion, s.k. *karst* (se lokalbeskrivningar i guiden). Strukturen och den måttliga hårdheten har medfört bildandet av stenig lerig morän eller moränlera, som lokalt kan vara helt rödaktig. Det är en näringsrik och vattenhållande jordart, som skapar en rik vegetation i Mittlandets stora lövskogsområde samt goda förutsättningar för odling på centrala och nordöstra Öland.

Bårbykällan, karstkälla på Stora Alvaret

Jordlagren i hela området är huvudsakligen bildade under eller efter den senaste istiden, som inleddes för 115 000 år sedan och här avslutades för ca 10 000 år sedan. Den mäktiga landisen rörde sig i stort sett från nordväst mot sydost i detta område, tog upp lösa avlagringar och vittringsjord samt slipade av berggrunden på stötsidan och bröt loss bergartsmaterial på läsidan (med isräfflor och rundhällar som följd). Under landisens rörelse blandades de olika materialen och avsattes efterhand som *morän av olika typer och former*, vilkas samband med olika bergarter beskrivits ovan. Morän är den helt dominerande jordarten, särskilt i den inre delen av fastlandet, som brukar kallas ”Sydöstra Sveriges rena moränområde” (se jordartskartan). Vattengenomsläppligheten är i regel liten, men vissa strukturer och linser med sand och grus kan förekomma t.ex. i drumlinhöjder och skapa *grundvattenströmmar*, som kan bilda måttligt stora *källor* och förutsättningar för vattenuttag i grävda brunnar, Den småkulliga moränen skapar dock mycket begränsade grundvattenmagasin och saknar ofta grundvattenförande strukturer, varigenom många *små källor*. En speciell moränavlagring bör särskilt nämnas, nämligen randmoränstråket från Kalmarsund över Kalmar–Karlslunda-Vissefjärda, som betecknar ett stillestånd i landisens avsmältning.

Landisens avsmältning innebar stora mängder smältvatten, som samlades i isälvar, vilka förde med sig moränmaterial, som rundades och sköljdes ur under transporten samt sorterades vid avsättningen till *isälvsavlagringar* i form av rullstensåsar och deltan. De har ofta betydande mäktighet och består av sand och grus med god vattengenomsläpplighet, vilket gör att *stora grundvattenmagasin* kan bildas med mycket goda möjligheter för vattenuttag liksom *starkt flödande källor*. Det finns ett glest nät av rullstensåsar från kusten (i vissa fall t.o.m från Öland) och upp längs ådalarna till höglandet, där de flesta tunnas ut eller helt för-

svinner (se jordartskartan). Dessa grusavlagringar utgör de största och viktigaste grundvattentillgångarna för kommunal vattenförsörjning i om-rådet. Det gäller också på Öland, där Borgholm får sitt vatten från en grusavlagring, liksom Byxelkrok, Böda och Löttorp i norr. Kom-binationen av stora ytor med vattengenomsläpplig morän uppströms en rullstensås i en dalgång kan ge de allra bästa för-utsättningarna för bildning och magasinering av grund-vatten, ja, också för rikligt med källor
(se figur Huvudhultakvarn).

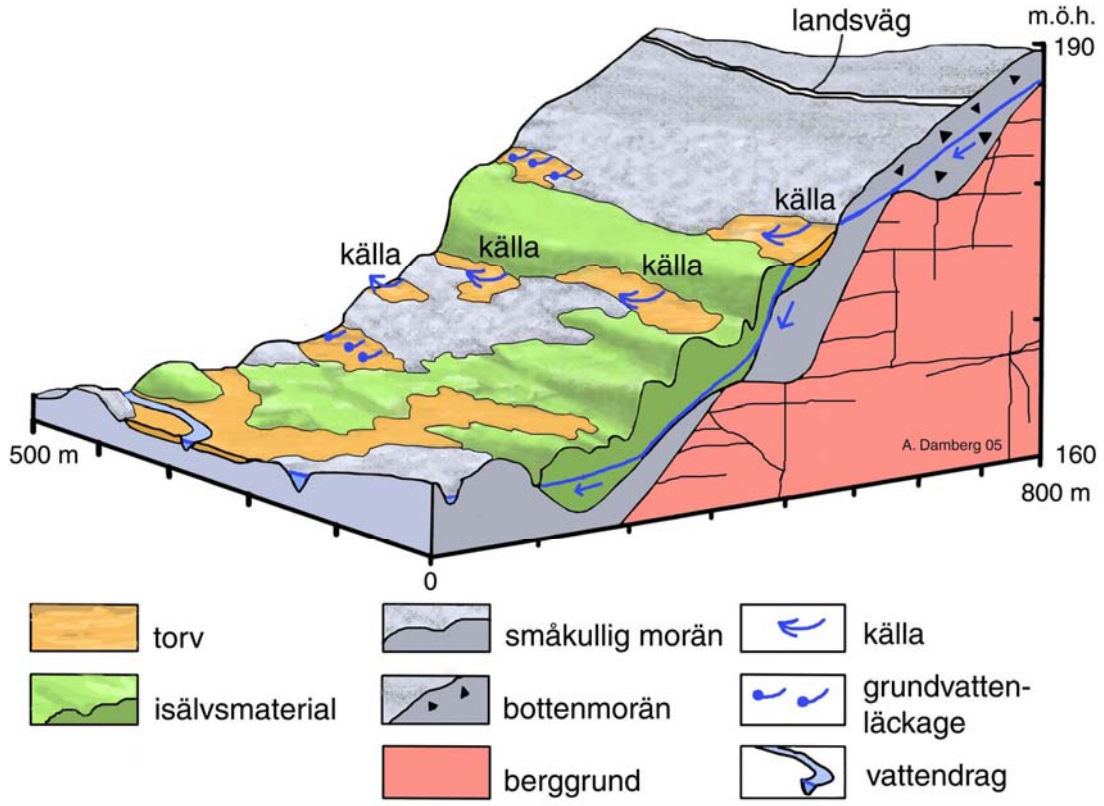

Illustration: Källsystem på olika nivåer och i olika jordarter (morän och grusavlagringar) i en sluttning som visar in- och utströmningsområden för grundvatten, Huvudhultakvarn i Lyckebyåns dalgång norr om Johansfors glasbruk, sydöstra Småland (Damberg 2005 efter Knutsson 1977)

De största grundvattentillgångarna finns i *Nybroåsen*, som är 11 mil lång och sträcker sig från Kalmarsund i sydöst till sjön Alstern i nordväst. Åsavsnittet från kusten och upptill Nybro har störst utbredning och mäktighet samt också störst grundvattentillgångar (Knutsson 2004, se klassning på karta).

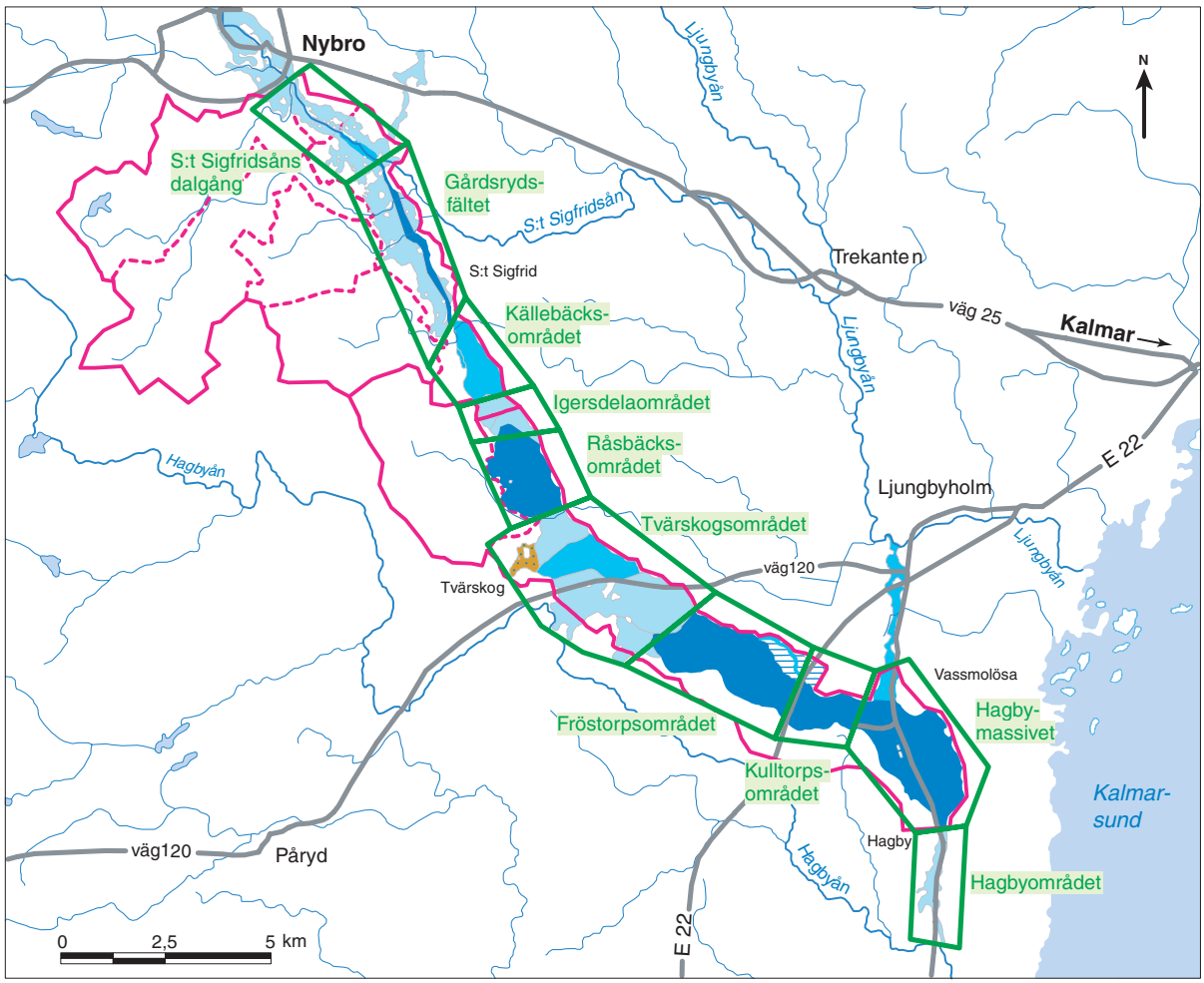

BEDÖMDA GRUNDVATTENFÖRHÅLLANDEN I JORDLAGREN

Sand och grus huvudsakligen isälvsavlagringar

Mycket stor grundvattentillgång, med utmärkta eller ovanligt goda uttagsmöjligheter, storleksordningen 25–125 l/s (ca 2 000–10 000 m³/d)

Stor grundvattentillgång, med mycket goda eller utmärkta uttagsmöjligheter, storleksordningen 5–25 l/s (ca 400–2 000 m³/d)

Måttlig grundvattentillgång, med goda eller mycket goda uttagsmöjligheter, storleksordningen 1–5 l/s (ca 80–400 m³/d)

Liten eller ingen grundvattentillgång, storleksordningen < 1 l/s (< ca 80 m³/d)
Viktigt infiltrationsområde t.h.

Sand- och gruslager under finkorniga sediment

Grundvattentillgång i sand- och gruslager under silt och lera som är täta eller har dålig genomsläpplighet. Grundvattentillgång och uttagsmöjligheter enligt färgskalan ovan. Sättningar kan uppstå vid avsänkning av grundvattennivån.

Beteckningar

Grundvattenförekomstens tillrinningsområde

Avgränsning av deltillrinningsområden

Större delen av avlagringen ligger ”på skrå” på en svagt sluttande berggrundsyta med morän- och sandområden uppströms på sydvästsidan och lägre liggande finsediment på nordöstsidan . Grundvattnet strömmar därför snett eller tvärs igenom åsen, varigenom flera stora källor och många mindre grundvattenläckage förekommer på nordöstsidan av åsen (se karta från 1959).

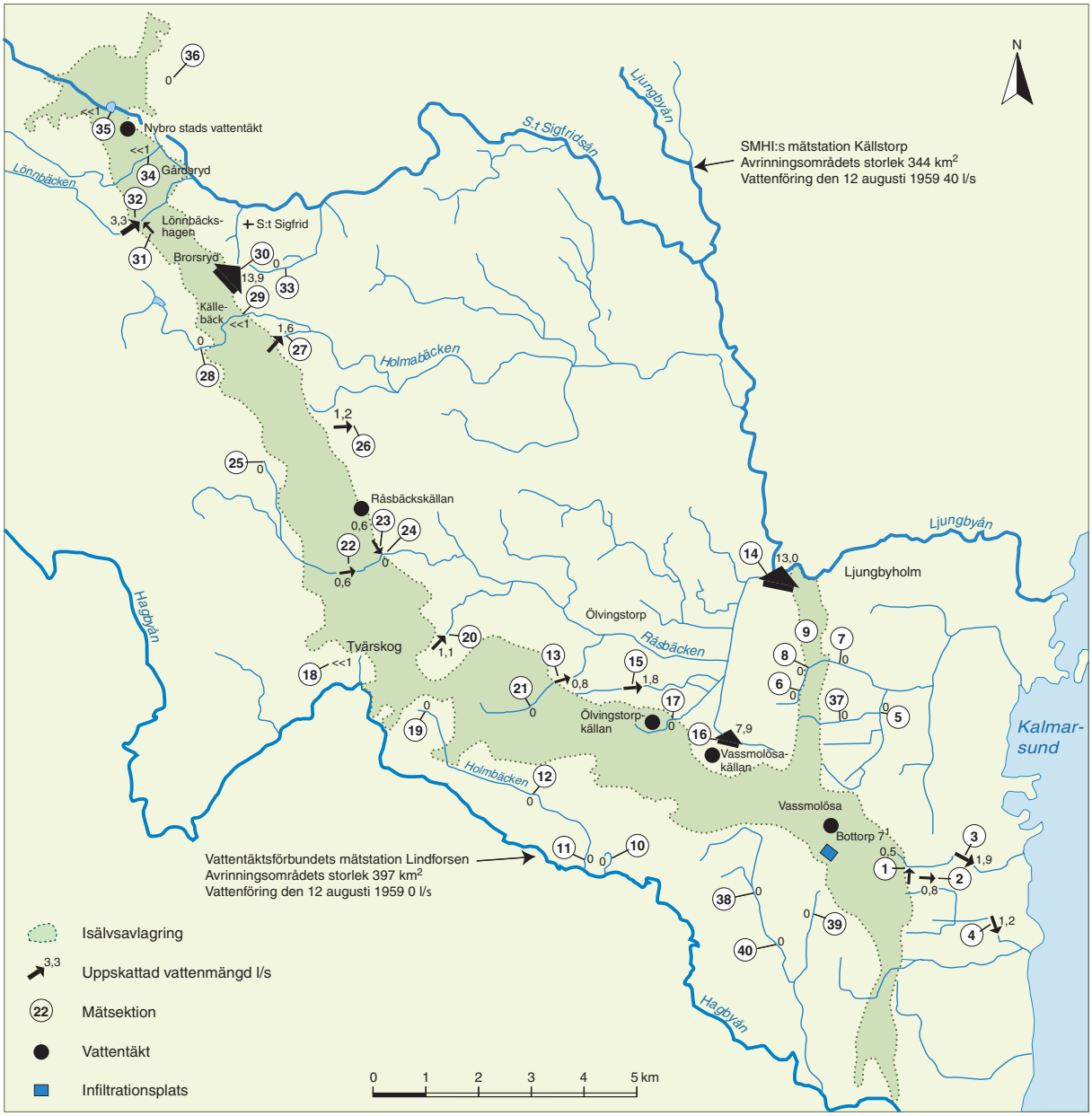

Kartbilden från det extrema torråret visar mycket klart, vilken stor betydelse grundvattenmagasinet i åsen har för den lokala hydrologin och därigenom också för växt- och djurliv. Vattenflödet i Hagbyån sydväst om åsen var vid samma tidpunkt noll! Flera av källorna i åsen har efterhand tagits i anspråk för Kalmars vattenförsörjning, först den s.k. Råsbäcks-källan (se lokalbeskrivning i guiden) och när källorna inte räckte genom uttag i brunnar i det stora s.k. Hagbymassivet i sydost. Nybros vattenförsörjning baseras också på grundvattenuttag i åsen, närmare bestämt vid Gårdsryd sydost om Nybro (Knutsson 2004).

Organiska jordlager är också av stor betydelse från flera aspekter, bl.a som biotoper och för energiutvinning, odling och vattenbeskaffenhet. De har alla bildats efter istiden (i s.k. postglacial tid) och förekommer i hela området, särskilt i de mer nederbördsrika inre delarna av fastlandet (se jordartskartan), men även på Öland, där förekomsten främst beror på dålig dränering i det flacka landskapet. De största ytorna och mäktigheterna av organisk jord finns i inlandets *högmossar*, de minsta i *källkärr,*

som ofta har mycket intressant flora, inte minst rikkärren med orkidéer på Öland

Klimatet. De hydrogeologiska förutsättningarna för grundvattenuttag för kommunal vattenförsörjning är, som framgått ovan, goda eller mycket goda i området. Den begränsande faktorn är *det torra klimatet* med årsmedelnederbörd på 450 – 600 mm (lägst vid kusten – Kalmar 452 mm, högst i Nybro). På Öland är nederbörden ännu lägre: norra udden har 422mm i årsmedelnederbörd! Dylika nederbördsmängder i ett område med hög avdunstning som här ger en mycket måttlig grundvattenbildning. Den har i de kustnära delarna av Nybroåsen beräknats till i medeltal 163 mm, men med variationer från 94 mm under torrår till 225 mm under våtår (Eliasson 2001). Frekvensen av torrår resp. våtår framgår mycket tydligt i diagrammet från den nästan 150 år långa mätserien från Kalmar (se figur). Observera särskilt den långa följden av svåra torrår på 1860-talet, då missväxt i denna del av Småland gjorde att utvandringen blev särskilt stor!

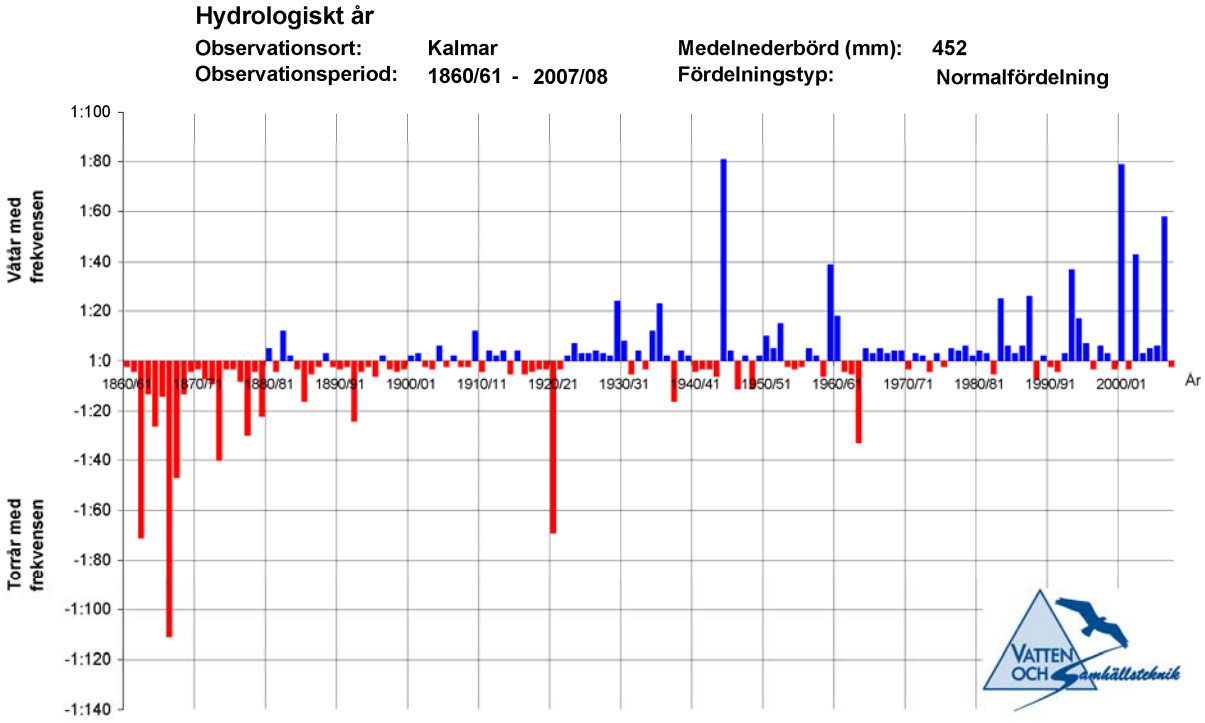

Fluktuationerna ger givetvis utslag även på källflödena, särskilt om det är en följd av torra år, då även Nybroåsens stora grundvattenmagasin börjar tömmas (se diagram från en stor källa vid Nybroåsen). Spårämnesförsök visar att t.o.m. grundvattenströmmens riktning kan ändras radikalt och utströmning av grundvatten från åsen kan skifta till inströmning av

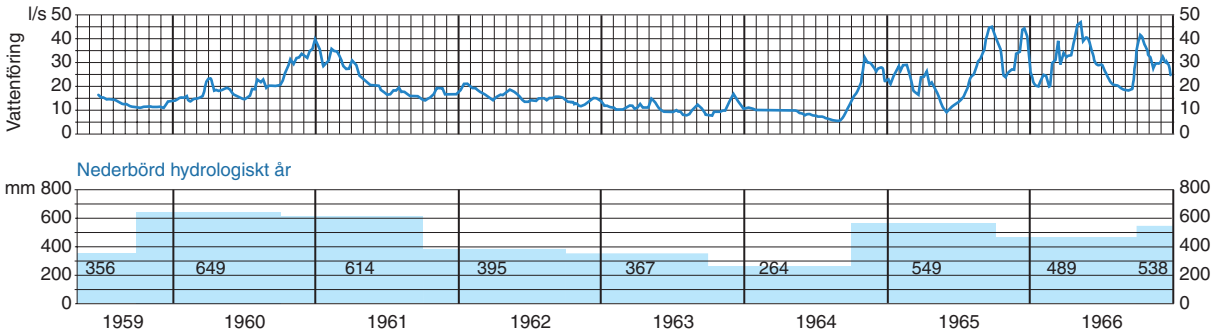

ytvatten i åsen. Omvänt visar diagrammet flera extremt våta år under särskilt senare tid, vilket orsakat omfattande översvämningsproblem i Kalmar och på södra Öland. För att klara den kommunala vattenförsörjningen i Kalmar har man fått tillskapa ett ytvattenmagasin i sjön Hultebräan (8,5 milj m^3) i den inre delen av Hagbyåns avrinningsområde. Härigenom kan ytvatten nyttjas för s.k. konstgjord infiltration i Nybroåsen och grundvatten i tillräcklig mängd och av god beskaffenhet säkerställas för vattenförsörjningen. Nybro har ännu inte behövt tillgripa denna metod men planer finns. På Öland har konstgjord infiltration pågått under lång tid såväl för Borgholms vattenförsörjning som för Löttorps. Enligt en regionplan från 1966 fanns tidigare planer på att leda vatten från sjön Allgunnen (se exkursionslokal) för att säkra vattenförsörjningen för såväl Öland som Kalmar-Nybroregionen, främst genom konstgjord infiltration i Nybroåsen, men hittills har detta inte behövts.

Den geologiska utvecklingen efter isavsmältningen skall här inte beskrivas närmare. En viktig faktor är dock *Östersjöns utveckling* under olika stadier, främst Baltiska issjön, som skapade Högsta Kustlinjen (HK), vilken ligger på ca 85 m.öh. i Nybrotrakten med stigande siffror mot norr. Det innebär att de lösa jordlagren under denna nivå är svallade samt att sandig och grusiga sediment avlagrats på lägre nivåer och kanske överlagrar glacial lera. På Öland har ofta en krönvall av sand och grus bildats på Västra landborgen. Senare stadier i Östersjöns utveckling har i hög grad berört Kalmarsundskusten och Ölands östkust, där Östra Landborgen är uppbyggd av strandvallar från Ancylussjön och/eller Litorinahavet. (G.K. och L.K. 2009)

Utdrag ur:
Karta över Sveriges **Berggrund**, Sveriges geologiska undersökning, Ser Ba Nr 16,

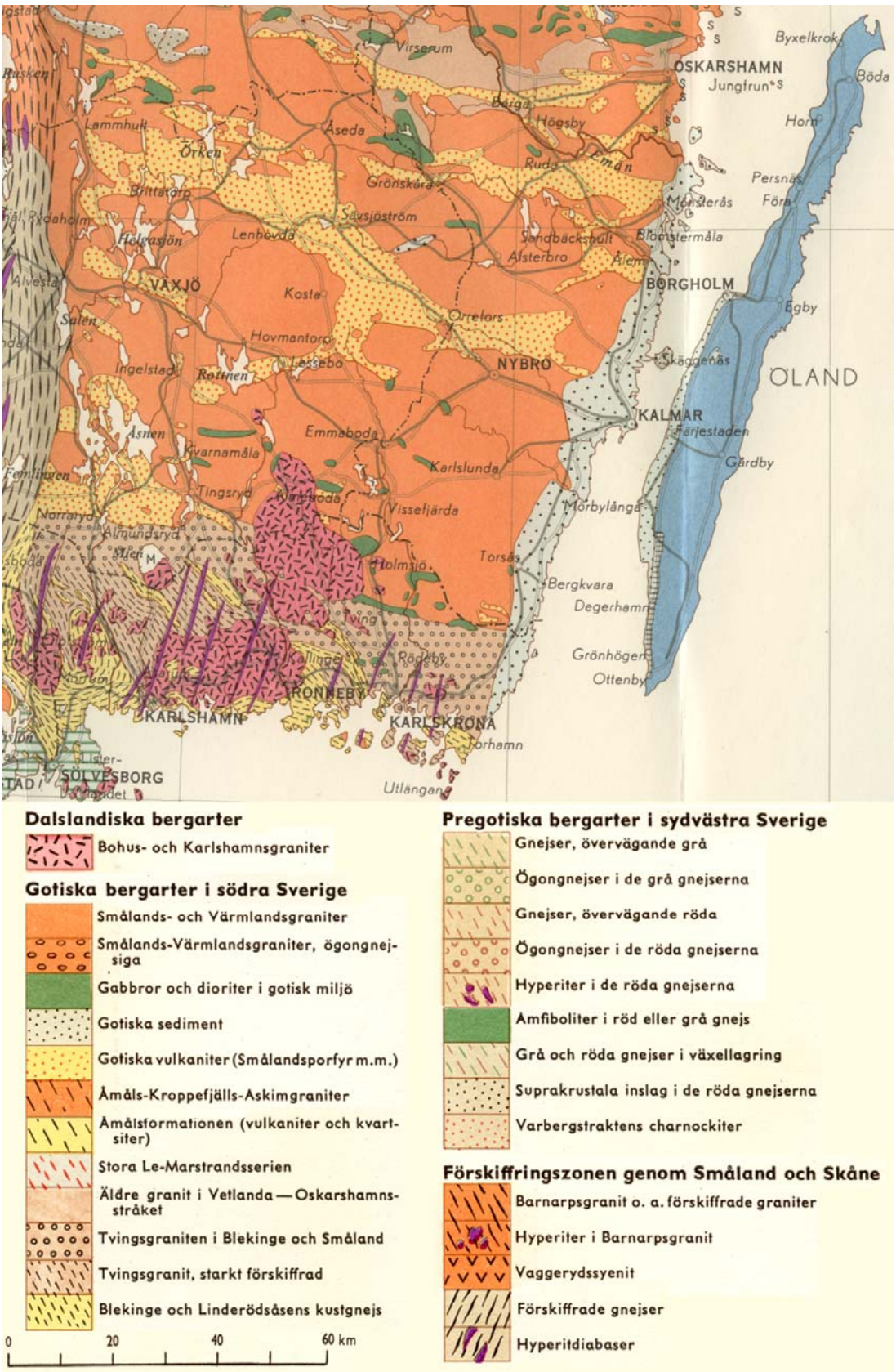

Utdrag ur:
Karta över Sveriges Jordarter, Sveriges geologiska undersökning,
Ser Ba Nr 17,

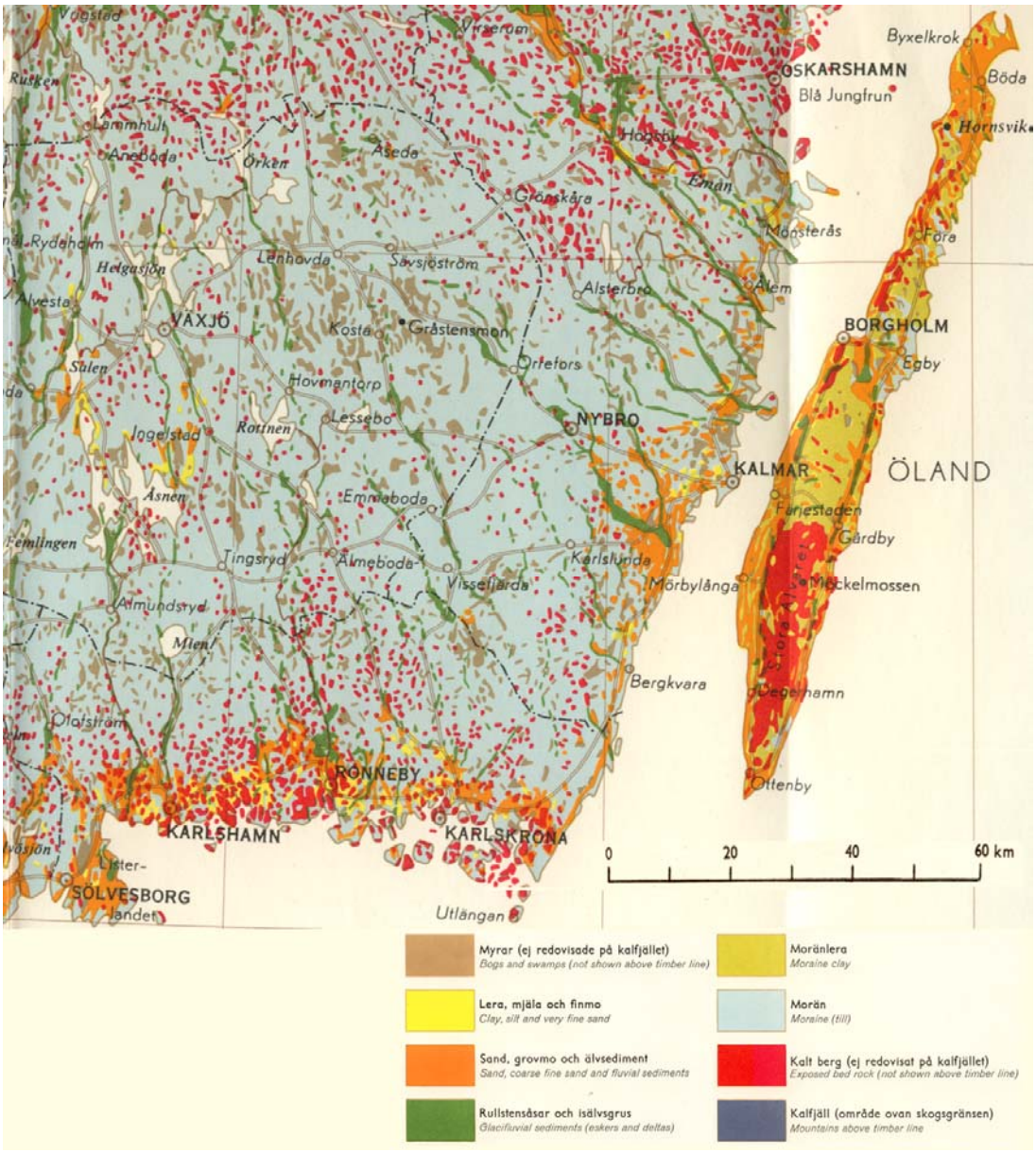

Ölands Historia

Torbjörn Sjögren

August Strindberg skrev ett antal uppbyggliga noveller om vårt lands historia. I novellsamlingen "Svenska öden och äventyr" finns en beskrivning om böndernas villkor på Öland under den Kungliga djurgårdsinrättningens tid, med titeln "Nya vapen". Den beskriver hur ölandsbonden snabbt lärde sig att knyta handen i fickan och svälja oförrätten.

Detta sätt att se sin historia har varit förhärskande på Öland under 1900-talet. Politiskt har grova pipor skurits i vassen med hänvisning till att våra herrar fortfarande bor på fastlandet. Bilden har så att säga inympats i många generationer ölänningar.

Studerar vi Ölands 10 000 års historia får vi se en annan bild. Bilden av en historisk sinuskurva som stiger och sjunker framträder. Under förhistorisk tid var Öland ett av Sydskandinaviens innovationsområden med omfattande och viktiga kontakter med omvärlden. Att vistas i omvärlden och hämta nyheter och intryck är öbons väsen.

Stenåldern

Så snart Öland började stiga ur havet kom besökare för att skörda landets frukter. Under den äldre stenåldern - Jägarstenåldern- fanns bara södra Öland med rikt fiske och fågeljakt. De första boplatserna vi känner befinner sig nära dåvarande stranden. Ett öliv förutsätter tillgång till logistik för sjön. Utvecklingen av Ölands båtteknologiska kunskaper börjar här. Under de följande årtusendena har just förmågan att färdas på sjön att bli en del av öns utvecklingpotential.

Efter Jägarstenåldern inträder en gemensam utveckling av samhällsstrukturen i hela norra Europa. Befolkning börjar odla jorden och föda upp boskap. Under bondestenålder ser vi de första tecknen på ett stabilt och hierarkiskt samhälle. Boplatser finns nu över hela den beboeliga delen av Öland som vid denna tid slutar i höjd med Alböke. Att Öland, särskilt södra Öland, är en del av den stora världen kan vi nu få synbara bevis på. På Öland finns Sveriges östligaste storstensgravar (gånggrifter och dösar) från stenåldern. Flintimport från Sydskandinavien är den ekonomiska motorn i det öländska samhället. Här firar åter öningarnas sjötransportsystem stora triumfer.

Bronsåldern

Nu fortsätter befästandet av det öländska samhället. Stora gravanläggningar kommer till som revirmarkeringar längs kuster och vägar. Under årtusendet före Kristi födelse blir hela Öland befolkat. Ett socialt färdigt landskap skapas, med fast befolkning och med en helt igenom modern struktur. Handeln med omvärlden är omfattande och stora kapitalsamlingar skapas. Guld och brons blir tecken på status. Från denna tid syns spåren efter vissa ekonomiska centra. Vanligen har de förbindelse med en logistiskt punkt. Flera hamnlägen på Öland har en större gravhög från bronsåldern vakande över sig. Sådana platser är till exempel Grönhögen, Risinge läge, Frö-bygårda och Köpingsviken. Flertalet ligger på västra kusten invid segelleden genom Kalmarsund.

Äldre järnåldern

Under århundradena före Kristi födelse får järnutvinningen stor betydelse i sydöstra Småland. Det öländska samhället konsolideras med hjälp av smålänningarnas metallhantering och den sedan tusen år uppbyggda öländska logistiken - sjötransporterna, gör Öland rikt. Gårdar och byar börjar skönjas. De första spåren i kulturlandskapet som består an idag, skapas. Jordbrukandet bildar rumsliga element som bevarats i 2 000 år. Stensträngar och fägator strimmar fortfarande öns utmarken. Stengrunder till byggnader och gårdshägn finns bevarade i tusental.

I större eller mindre grupper återfinns dessa samlingar av gårdar eller ensamgårdar runt om på ön. I många av dem kan fortfarande vegetation och särskilda växtarter ses som tydliga indikationer på odling kring gårdarna.

Under århundradena efter Kr. blir Öland ett transportcentrum för transitohandel och många ölänningar blir rika. Ungdomar tar sold i Europas arméer och tar hem nya idéer. Det är oroliga tider och de öländska borgarna byggs. Klaner och hövdingar befäster sina revir. Klanhövdingarna, behärskar såväl ekonomin och det sociala livet som kulten. Olika offermossar och kultplatser framträder. Skedemosse och Kleva mosse med offrat guld är väl kända. Landskapet präglas av stenmursomgärdade odlingar och vida betesmarker. Hela Öland är taget i anspråk för olika ändamål och landskapets gränser börjar dras.

Yngre Järnåldern

Den rika föregående perioden leder under århundradena fram till 1000-talet till att hela Öland blir ett eget land med egen lagman, eget inre styre och med fri ställning i Sydskandinavien. Det nybildande danska riket söker allianser med närområdena. Sverige finns inte än men strider som sedermera skapar landet har börjat. Öland ingår i intresseområdet för såväl Östgötaherrarna som de nya danska kungarna. Handeln på södra Östersjön blomstrar. Många storgårdar etableras med rika sjöbönder. Dagens bylandskap börjar formas. Alla gränser blir slutligen fastlagda mellan byarna. Den nordiska asaläran avklingar som kultisk utgångspunkt. Öland blir under denna period successivt ett kristet område. Många runstenar vittnar om kontakter med omvärlden. Bl.a. stenen på Gårdby kyrkogård som talar om en sockenbo som äger gård i Holmgård/Novgorod. Träkyrkor byggs i de flesta bygder. Det är stormännen som bygger dem på sina gårdar. Flera av bygdehamnarna utvecklas till handelsplatser där hantverkare och handelsmän möter omvärlden. Vid Köpingsviken utvecklas en tidig centralort - en Köping. Norra Europas kyrkor byggs och Öland har en ny exportvara. Skurad kalksten från Öland blir praktfulla golv i norra Tysklands katedraler. Dessa "Fliesen" finns kvar än idag i det öländska ordet för kalksten - flis.

Rönnerums fornby, från järnåldern.

Medeltiden

Under 1000-talet fortsätter Öland att vara ett landskap med egen domvärjo och under århundradet manifesteras detta genom att man förmår bygga 34 stenkyrkor, varav flera med stadsmässiga storlekar. Mot slutet av I 100-talet sjunker den historiska sinuskurvan och Öland förlorar snabbt sin självständighet. Borgarna på ön tas åter i bruk och förvandlas till garnisoner för striderna i Sveriges födelsekrig. I spåren av dessa strider tas många av öns stora gårdar över av stormän från fastlandet. Några inhemska stormannaätter tycks inte ha överlevt landet Sveriges födslovåndor

På 1200-talet kräver kronan att de öländska byarna regleras, bland annat för att kunna ta ut fastighetskatten. De öländska radbyarna uppstår. Den samfällda inägojorden brukas gemensamt, varje gård har lotter i förhållande till gårdstomtens storlek. Tomtordningen i byn reglerar ordningen i jorden.

Fisket får ett hastigt uppsving och genom kyrkans och klostrens behov är avnämarna säkra. Spåren från dess fiskelägen är många, De flesta på södra Öland. Kloster och kyrkor får stora egendomar genom arv och köp och hela byar köps upp av adeln. Ingen högättad bosätter sig dock på ön. Ståndspersoner har sällan haft fast adress på Öland - ett förhållande som rått in i våra dagar.

Öns läge mitt i segelleden mellan övre Skandinavien och det Europeiska fastlandet gör att plundringstågen på ön börjar sina 600 års plågor för befolkningen. Missväxt och klimatförsämringar ger inte ett samhälle i tillväxt. Näringslivet på Öland stagnerar. På 1360-talet är till och med ön förpantad till Hansan och styrs från Lübeck. Trots detta fortsätter ölänningarna att segla med egna varor på fastlandet och utrikes. Detta gillas förstås inte av borgarna i Kalmar som inleder en flera hundra år lång strid om seglationsrättigheterna och rätten till utrikes handel.

Nya tiden

Med Gustav Vasa får landet en ledare som endast ser till landets bästa och hans regeringstid inleds med seglationsförbud och hans söner förvandlar Öland till kunglig Djurgård. Öns historia blir en spegelbild av rikets. Vad staten bestämmer avgör livet för den enskilda och den nya protestantiska kyrkan konfirmerar detta i kyrkotukten. Befolkningens uppgift blir att utgöra underlag för statens eller kungens strävanten. Krig och umbäranden kommer i släptåg. Ölänningarna får göra stora och dryga dagsverken vid byggandet av landets försvar. Borgarna i Kalmar och Borgholm slits ihop av den öländska allmogen. Stenindustrin på ön får en snabb uppblomstring genom detta. Den tidigare golvstenstillverkningen kompletteras nu med kvalificerat stenhuggeri och centrum för detta blir norra Öland. Dopfuntar och spisomfattningar kan fortfarande ses i kyrkor och slott. Den öländska bondekåren får ståndsmässiga gravhällar. Öns huvudnäring - jordbruket - kommer i vanhävd, bland annat genom dryga dagsverken på kungsgårdar och underhåll av kungens villebråd. Linné beskriver dessa förhållanden i sin reserapport från sin Ölandsresa 1741.

Nutid

I slutet av 1700-talet har verkligheten kommit ifatt Öland och i början av 1800-talet får Öland samma rättigheter som övriga Sverige. Kolonitiden upphör formellt 1801. Genom särskilt beslut får Öland enskiftas och de flesta byarna på södra och mellersta ön kommer under några årtionden i början av 1800-talet att enskiftas. Det öländska enskiftet får sina egna strukturer. Genom att byarna efter djurgårdsinrättningens upphörande, fått tillgång till omfattande nya marker skall alla byar och gårdar ha del i dessa. Utmarken delas men förblir vanligen i samfällda skiften medan inägojord skiftas till enskilda gårdar. Varje gård får dock ofta fyra till sex olika skiften. Sällan är dessa ägoskiften så stora att gårdens byggnader kan flyttas ut. Radbystrukturerna upplöses härigenom inte. Radbyn är fortfarande normalformen för den öländska agrara bebyggelsen.

Under 1800-talets senare del sker en enorm utveckling av det öländska lantbruket. Orsakerna är flera, Samhällsutveckling i stort skapar goda betingelser för jordbruket, klimatet och närheten till marknaden betyder mycket. Mekanisering och nya grödor har stor betydelse och inte minst uppodling av kärr, mossar och äng. Näringsfriheten och de nya kommunikationerna möjliggör avsättning av jordbruksprodukter. De växande städerna på fastlandet har många munnar att mätta.

Bebyggelsen i radbyarna växer. Stora malmar uppstår med bostäder för arbetare och hantverkare. Själva bondgårdarna kräver också omfattande nybyggnader. Spannmålsproduktion och utökad djurhållning kräver större byggnader. Bönderna bygger sig nya bostäder, ofta köps ett monteringsfärdigt hus från Småland som i nerplockat skick seglas eller dras på isen hem till ön. Nu ser man stora tvåvånings manbyggnader i knuttimring som ersättning för halvannanvåningsbyggningen i skiftesverk. Är det riktigt bra har man dessutom två skorstenar. Den fullt kringbyggda gården uppstår, där uppgård och fägård enligt götiskt mönster skiljer folk och fä.

Mot slutet av 1800-talet får utvecklingen av jordbruket med bl.a. tröskor på gårdarna till följd att antalet tjänstefolk minskar och en omfattande emigration blir följden.

1900-talet handlar om långsam utveckling av öns transportsystem; färjor och järnväg och sist bro. Turismen blir ny huvudnäring - i synnerhet för norra Öland. Med kommunikationerna kommer också möjligheterna till avsättning av fisk och det öländska fisket blir kommersiellt viktigt under 1900-talet. Flera hamnar byggs med statsbidrag. Grönhögen - Gräsgård - Bläsinge och fr.a. Kårehamn har fortfarande aktiva fiskare.

Öland som industrilandskap inskränker sig i huvudsak till stenförädling och produkter av kalksten eller alunskiffer. En stor industri för tillverkning av blå lättbetong etablerades under 1950-talet i Grönhögen men fick ett hastigt slut pga. radonmätningarna. Största industrin och Ölands enda egentliga industrisamhälle med brukskaraktär är Degerhamn som tillverkar anläggningscement av mycket hög kvalitet. I Färjestaden utvecklas kring sekelskiftet 2000 en rad högteknologiska småföretag och utbildningsnivån på befolkning stiger mot normalsvenska höjder.

I dessa yttersta dagar har södra Öland blivit förklarat för Världsarv på grund av det historiskt betingade bruket av landskapet. Den öländska bonden förvaltar detta arv. Det är dock inte ett musealt, landskap han brukar utan ett *modernt och* ekonomiskt givande kulturlandskap som skapas varje dag och stund.

Museibyggnaden vid Eketorps borg.

1.1 Drottning Kristinas källa

Läge: Källan är belägen 2 km N om Lindås, Emmaboda kommun

Beskrivning: Källan ligger mycket typiskt vid foten av en relativt brant sluttning av sandig-moig morän och den underliggande granitberg-grunden. Vattnet tränger fram vid kontakten mellan ett stort och flera mindre stenblock, så att det bildas en källbassäng (figur). Flödet mättes några år i början av 1980-talet och fluktuerade då mellan 15 och 70 l/min med det högsta flödet på våren och det lägsta på sensommaren och förhösten. Under den torra sommaren 1983 sjönk flödet kraftigt och gick nästan ned till noll, troligen p.g.a. av att grundvatten nivån var så låg, att grundvattenströmmen länkades av vid en bergtröskel (Johansson 1987, se diagram). Vattenkemin analyserades 1968-1986, då källan ingick i SGU:s grundvattennät. De flesta parametrarna har varit tämligen stabila, t.ex. alkalinitet, kalciumhalt och pH, medan magnesiumhalten fluktuerade och ökade något under 1970- talet och sulfathalten ökade tydligt under samma tid (en försurningseffekt). En del speciella växter, främst mossor som stor näckmossa, trivs i och omkring själva källan.

Historia: Enligt en lokal (och fantasifull) tradition rastade drottning Kristina vid källan och lät sig serveras dess vatten (därav namnet), när hon på sin resa mot Rom lämnade landet efter sin tronavsägelse. Källan har haft en mycket viktig funktion för vattenförsörjningen såväl för torpbebyggelsen i närheten som i bygden. Så sent som under torrsomrarna på 1950-1960- talen bar människorna vatten 300-400 m från denna källa till husen uppe på höjden. Nu finns kommunal vattenförsörjning även till dessa hus. (G.K. 2009)

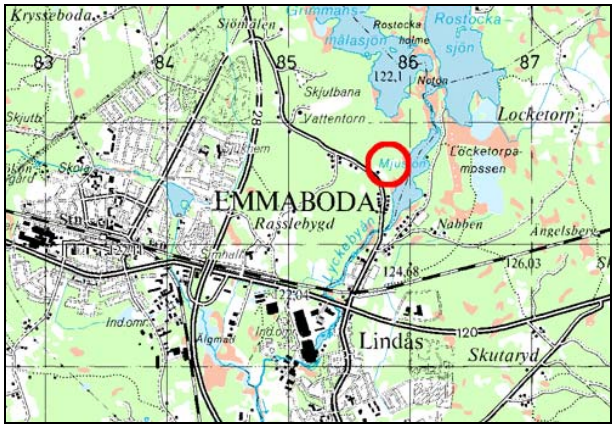

1.2 Glasriket och Åfors glasbruk

Läge: Glasriket ligger i sydöstra Småland, Åfors glasbruk i Emmaboda kommun

Beskrivning: Koncentrationen av glasbruk i sydöstra Småland brukar förklaras bero på tillgången av lämpliga naturtillgångar i trakten för glastillverkning, främst kvarts, bränsle (ved, torv) och vattenkraft. Dessa naturtillgångar finns dock i de flesta regioner i Sverige och vad gäller kvarts är tillgången här begränsad. Förklaringen är i stället, att här fanns dels ett kunnande i att blåsa glas, dels ett stort behov av sysselsättning i dessa utvandrarbygder. Kosta glasbruk hade nämligen startat redan 1742 på initiativ av landshövdingarna Koskull (i Kronobergs län) och Stael von Holstein (i Kalmar län). Namnet Kosta bildades av de första bokstäverna i deras namn. Man kallade in skickliga glasblåsare från Böhmen och det utvecklades en speciell hantverkstradition under hundratalet år. Så när industrialismen kom igång under senare hälften av 1800-talet startades närmare 50 glashyttor i trakten genom att glasblåsare flyttade ut från Kosta och tillsammans med bönder, som ville sälja ved, anlade nya hyttor vid de små vattenfallen i åarna, t.ex. Åfors och Johnsfors vid Lyckebyån samt Pukeberg vid S:t Sigfridsån . Några glasbruk anlades också där det tidigare funnits järnbruk, t.ex. Orrefors vid Ljungbyån. Branschen är dock mycket konjunkturkänslig och många av bruken har lagts ner eller varit nedlagda en tid. En viktig faktor för brukens överlevnad har varit att man på vissa bruk tidigt anställde formgivare (t.ex. Elis Bergh och Vicke Lindstrand på Kosta samt Simon Gate och Edward Hald på Orrefors), vilka utvecklade det konstglas, som givit det småländska glaset dess världsrykte. Åfors glasbruk är därvid ett typexempel under senare tid. Där tillverkades huvudsakligen slipat servisglas i kristall fram till 1970-talet, men nu är det främst Bertil Valliens glasbåtar och glashuvuden samt Ulrika Hydman-Valliens målade figurer i glas, som ger glasbruket dess mycket goda rykte. Och då de bägge konstnärerna vägrat flytta från bruket, har det blivit kvar, när andra bruk lagts ned i samma koncern. (G.K. 2009)

1.3 Mobergbygden

Läge: Algutsboda, Vilhelm Mobergs litterära inmutning av Småland, var till en början av 1970-talet en del av Kronobergs län men tillhör numera Emmaboda kommun och Kalmar län. Även delar av de angränsande socknarna Ljuder och Långasjö får väl numera - efter Utvandrarböckerna - anses ingå i Mobergbygden (se figur).

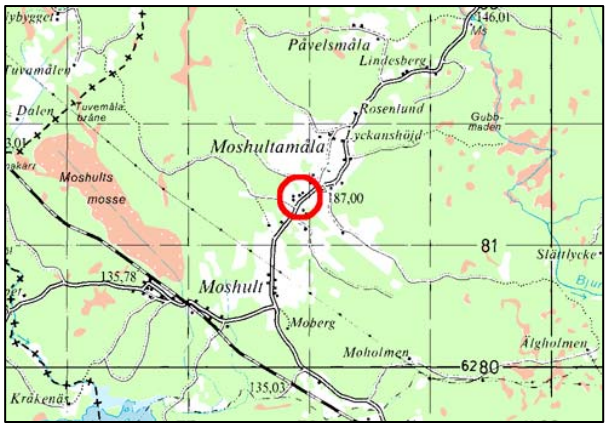

Beskrivning: I Algutsboda möts dikt och verklighet. Vägvisarna bär välkända namn från Mobergs romaner t.ex. Duvemåla (nu kulturcentrum), Getasjö och Ulvaskog. Familjen Moberg flyttade 1907 från soldattorpet i Moshultamåla till en liten gård uppe i byn. Här finns Mobergs ombyggda föräldrarhem och i grannskapet hans skola, som flyttats hit från Påvelsmåla och som nu är skolmuseum. På planen framför skolan står en byst av Moberg, liksom i Algutsboda Hembygdsgårds Stekaremålastuga, där en del av Utvandrarna spelades in. Moshult hade vid den här tiden järnvägsstation, sågverk, glasbruk och torvhantering. I romantrilogin om Knut Toring fick byn det poetiska namnet Lidalycke.

Den starkaste upplevelsen av dikt och verklighet har vi på den plats, där soldattorpet legat. Över den platsen vilar en nästan sakral stämning. En stor stenbumling utmärker platsen för stugan och på den kan man läsa: *Här föddes soldatsonen författaren Vilhelm Moberg den 20 augusti 1898. I denna bygd levde människorna i hans diktning sitt liv i armod och stolthet. Ur dess jord hämtade de sin torftiga näring. Stenen restes av sockenborna 1970*. I texten ingår ett citat ur den närmst självbiologiska romanen ”Soldat med brutet gevär”. Inte långt från den forna stugbacken rinner Bjurbäcken, ett vatten som har en framträdande roll i romanen ”Din stund på jorden”.

En av bygdens många källor har gått till litteraturen som Brudarnas källa. Förebilden till denna finns i Högaskog, en vacker ängskälla i en förvildad slåtteräng. Denna är dock inte tillgänglig på grund av markägarens inställning till besök.

I anslutning till en radioinspelning 1978 vid källan i Högaskog uppstod hos Gert Knutsson och Stig Tornehed idén om Akademin för de friska källorna. De tog även initiativet till en inventering av källorna i socknen i samarbete med hembygdsföreningen. Resultatet blev mycket positivt - ca 100 källor registrerades – och är publicerat i en uppsats 1984 i Algutsboda sockenbok VI. (S.T.1995, rev. G.K. 2009)

1.4 Grön källa

Läge:

Grön källa är belägen 1,4 km N om Algutsboda kyrkby, Emmaboda kommun. Skyltad väg (”Kultur-minne”) från landsvägen mot Hermanstorp längs en skogsväg till en ny skylt (med beskrivning) vid källan.

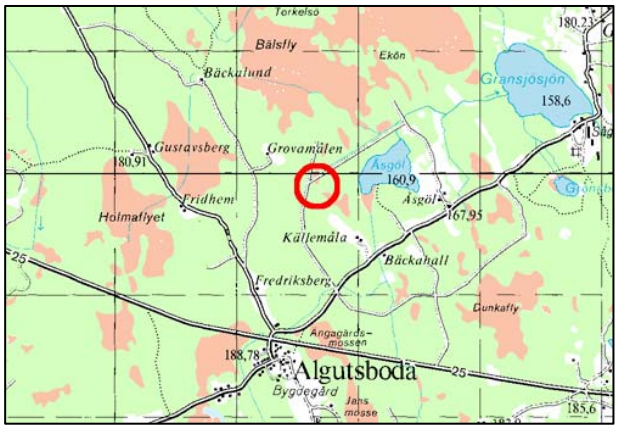

Beskrivning:

Källområdet ligger i nedre delen av en lång, svag sluttning i morän av drumlinkaraktär, där en bergströskel tvingar upp grundvattnet till markytan (se figurer). Vattnet från huvudkällan samt mindre källor samlas i en bäck, som rinner mot nordost ned till Åsgöl. Vatten sipprar också ut på bred front omkring källorna, vilket försumpat marken och gett upphov till ett tunt torvlager. Bland växterna märks rikligt med gullpudra, bräken, ständigt gröna mossor (i källorna) samt numera tidvis ett grönt täcke av andmat p.g.a. nitrathaltsökning efter stormen Gudrun (se nedan).

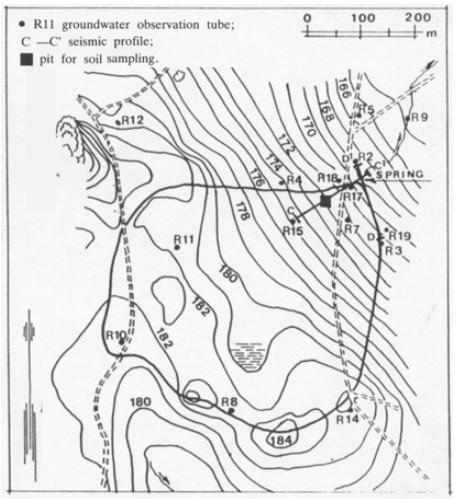

Topographical map of the catchment area of Grön källa.

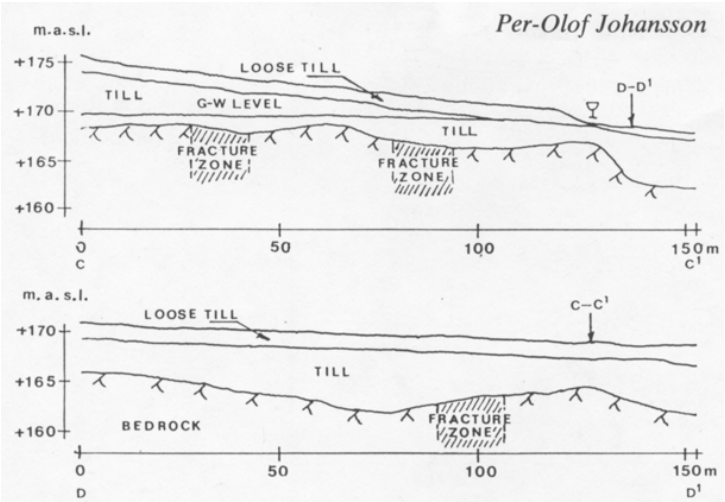

Cross-sections at Grön källa (see Fig. 4 for location).

”Grön källa” har undersökts vid flera tillfällen, dels i samband med en vattenförsörjningsutredning för kyrkbyn 1950, dels i ett par forskningsprojekt (1963, 1980 samt 1981-85 /Per-Olof Johanssons doktorsavhandling/). Resultaten visar, att källan har ett – för morän-områden i dessa trakter – relativt kraftigt flöde: 60 liter per minut i medeltal. Flödet varierar dock mellan 25 och 130 liter per minut beroende på växlande nederbördsförhållanden. Grundvattenbildningen är i medeltal ca 175 mm/år. Vattnet håller låg temperatur året om, +5-+8°C. Vattnets

beskaffenhet kännetecknas under perioden 81-85 av svagt sur reaktion (pH 6,2 i medeltal) samt låg buffertkapacitet (12 mg HCO_3/l i medeltal). Vattnet är mjukt och hade då låg nitrathalt samt måttlig sulfathalt (Johansson 1987). Källan ingår sedan 1986 i SGU:s grundvattennät och nu i nationella nätet för miljöövervakning av grundvatten. Provtagning och omfattande kemiska analyser gör nu fyra gånger per år.

Historia: Vattnet har nyttjats av folk i trakten, särskilt under torrsomrar, när vattnet i grävda brunnar tagit slut, eller när man velat få tillgång till ett välsmakande dricksvatten. Källan har inte ”sinat i mannaminne”. Källbäcken kalkades under en period för att stoppa försurningen av Åsgöl. Källan och området däromkring drabbades mycket hårt av skador efter stormen Gudrun på nyåret 2005. Stormfällda stora granar med rotvältor, kraftiga alar och björkar dolde källområdet helt (se figur). Efter uppröjning av stormfällena visade det sig att källområdet förändrats påtagbart – huvudkällan hade fått ett nytt läge och flera, mindre källflöden skapats. Vattenkemin hade också förändrats, framförallt genom en markant nitrathaltsökning p.g.a. nedbrytningen (mineraliseringen) av den stora mängden organiskt material på och i marken. Denna effekt kommer att avta efter några år (jämför figur 3.5 i Källboken). (G.K. 2009)

Före stormen Gudrun

Efter stormen

1.5 S:t Sigfrids källa

Läge: Källan är belägen vid byn Källebäck, 9 km SO om Nybro, Nybro kommun

Beskrivning: S:t Sigfrids källa ligger i en brant nordsluttning vid en tvärgående bäckravin genom Nybroåsen. Sand- och gruslagren är enligt seismiska undersökningar ca 20 m i åsen strax öster om källan. Vid källan går dock berget nästan i dagen och tvingar ut grundvattnet, så att en källa bildas mitt i åsen - ett ovanligt läge - övriga källor ı Nybroåsen ligger vid den nordöstra åsfoten. Vattnet i källan är humöst och järnrikt. Flödet i källan är i regel måttligt, vid lågvattenföring bara ca 0.5 l/s. Källvattnet rinner ned för en liten sluttning till bäcken, varvid järnet fälls ut**.**
Källan är stensatt med huggna stenplattor vid utflödet och på en ingjuten stolpe i rostfritt hänger en vattenskopa (se foto). I ett stort block ovanför källan finns en minnesplatta och på en plan ute vid gamla byvägen finns också en skylt med text samt ett stort träkors, där friluftsgudstjänster brukar hållas. Källan är ett utflyktsmål i bygden.
I området söder om källan har omfattande grundvattenundersökningar på senare år genomförts på uppdrag av AB Nybrogrus i syfte att klarlägga förutsättningarna för grustäktsverksamhet. Baserat på borrningar och nivåmätningar har en relativt detaljerad strömbild kunnat upprättas. Den visar bl.a att det finns en grundvattendelare nära källan - vilket förklarar det måttliga flödet - men att redan ca 100 m söder om källan är de lösa avlagringarna mer än 20 m mäktiga.

Historia: Enligt en sägen vandrade S:t Sigfrid från Kalmarsundskusten den gamla vägen längs åsen upp till källan, där han kristnade och döpte folket i bygden – socknen och ån har fått sitt namn efter honom. Han vandrade sedan vidare till Växjö. Där finns dock en annan sägen, som förtäljer att S:t Sigfrid kom söderifrån - från Blekingekusten. Källan restaurerades av S:t Sigfrids hembygdsförening med stöd av en donation och återinvigdes med gudstjänst på Apostladagen 1986. (G.K., L.K. 2009)

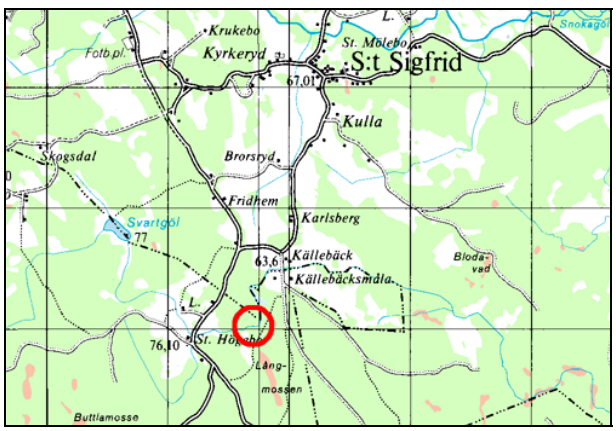

1.6 Råsbäcks källa

Läge: Cirka 3 km N om Tvärskog, Kalmar kommun.

Lokal information:

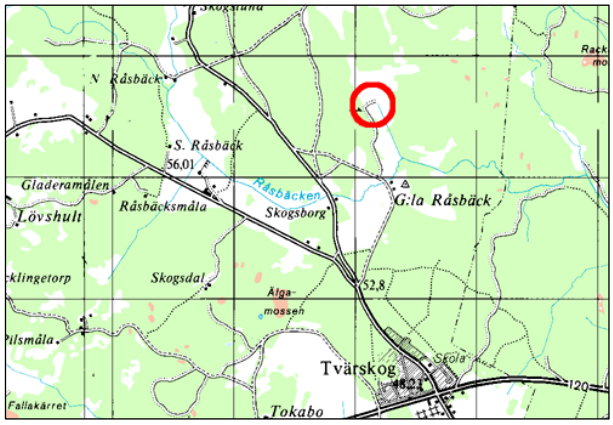

Norr om gården G:a Råsbäck finns vid Nybroåsens östra kant flera betydande källor varav den s k Råsbäckkällan (Visekällan) och Österhultkällan (Grankällan) sedan 1909 resp 1918 används för Kalmar centralorts vattenförsörjning. Vattnet leddes i ledningar, 200/250 mm i diameter, med självfall till vattenverket i Kalmar medan uppfordringen ur intagsbrunnen numera sker via pumpning. Källorna kapacitet bedömdes till cirka 25 l/s och vattnet har en naturligt mycket god kvalitet. En kommunal vattenförsörjning i Kalmar kan anses ha sin början 1897 varav alltså exakt 100 år bygger på en försörjning från källorna i Nybroåsen.

Historia:

Upphovsman till stadsfullmäktiges beslut att bygga ut Råsbäck var Albert Atterberg, på den tiden föreståndare för Kalmar Kemiska Station, ja just det, samme Atterberg som har givit oss systemet för klassning av jordarter baserat på kornstorlek. De mer moderna delarna av Kalmars vattenförsörjning har dock idégivits och utvecklats av Gunnar Weijman-Hane med Ingvar Hörberg och Gert Knutsson som de verkliga kreatörerna. Historien om Kalmars vattenförsörjning från 1897 med omfattande kulturhistoria invävt finns nedtecknat av Ingvar Hörberg på uppdrag av Kalmar Vatten och Renhållning AB i boken ”Vårt välsignade Vatten. Kalmars vattenförsörjning 1897-1997”.

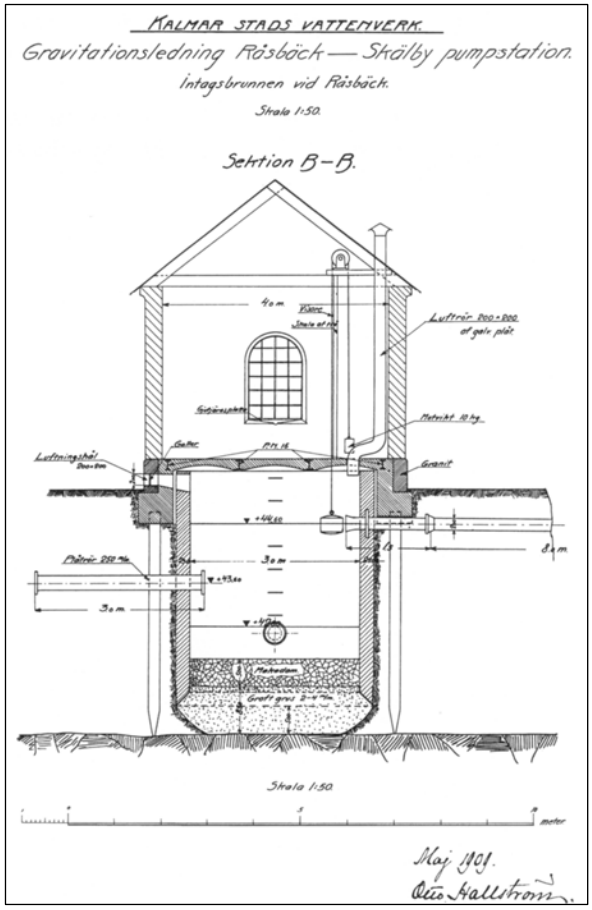

Förslag till intagsbrunn i och överbyggnad över Råsbäcks källa. 1909

Ur skriften ”Småländska Hembygdsböcker, VIII. Den första fornminnesinventeringen i Småland. Prästerskapets rannsakningar och gamle antiquiteter och monumenter 1667-1690. II Kalmar län. Lund 1941” som Walter Olsson, Kalmar vattenverk funnit hos Bengt Bernhardsson, Mortorps Hembygdsförening finns bl a följande berättelse om Råsbäcks källa:

” Emellan Österhult och gamble Råsbek in uti skogen är en stoor kella tio eller tolff alnar width kallass Hwitz kella. Utj samma kella sejes ikie finass nogon botn, hon är mest igenhuggen medh stoora trä, att boskapen ikie dher utj skall bliffwa borto som går i skogen. En gammal man utj österhultzmåla född och upfödd, är snart sina 90 åhr gammal, haffwer berettadh effter sina föräldrar och förfedher, att thet hafwer en tyd warit en som welat forskia huru diup kellan war, hafwer for den skuldh bundhet en dart utj endhen på ett ganska longt snöre och låtit gå nedher åt botnen och ingen botn funnit. När han snöret igen updragit hafwer medh darten, hafwer ett blodigt och lyka som nyss afskuret baggahufwudh hengt widh udden aff darten….” (Mortorp 6. octob Ao 1667. Nicolaus O. Lefwing, Mortorppensium P[6])

Kartan från 1652 torde vara ganska unik, liksom ritningen på den ursprungliga intagsbrunnen från 1909. (L.K 2009)

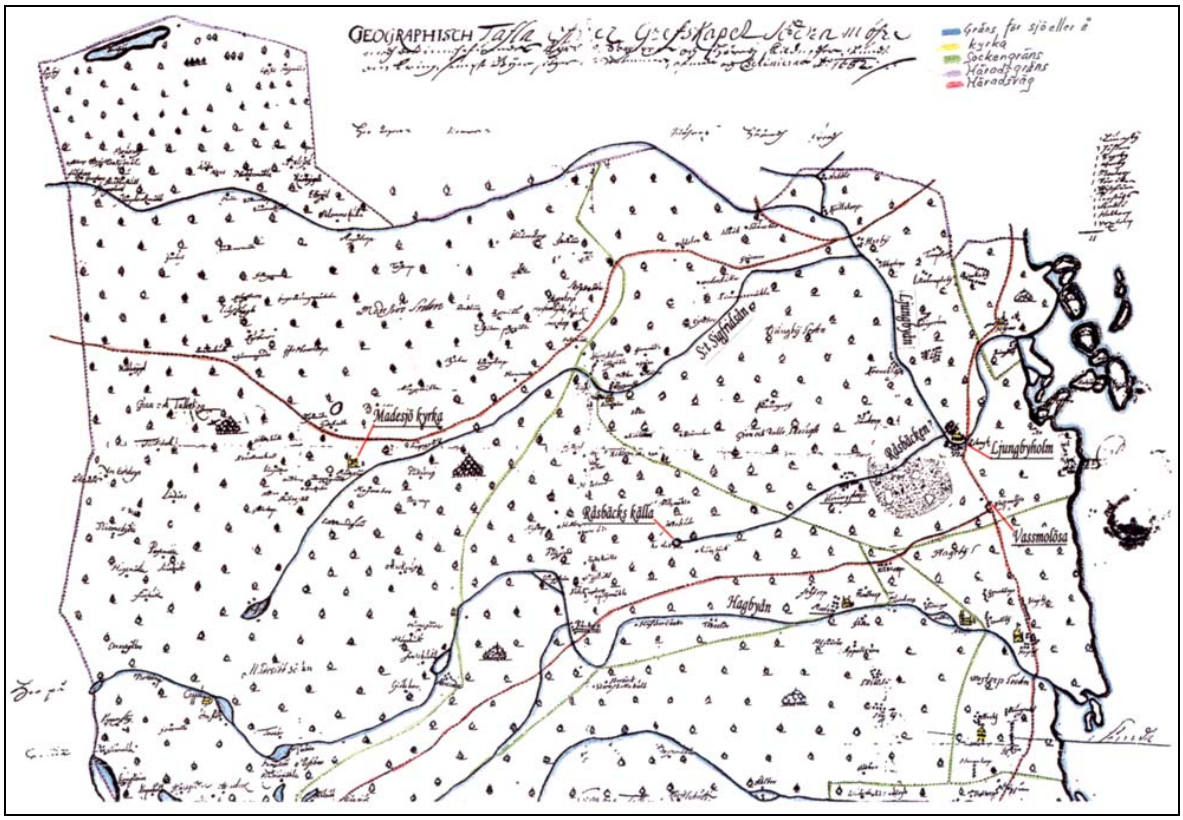

Utsnitt ur ”Geographisch Tafla över Grefskapet Södra Möre”, 1652. för att underlätta identifieringen av namn och åar har vissa kompletteringar med dagens namn gjorts. Kartan har spårats upp av Walter Olsson,Kalmar vattenverk.

2.1 Tors källa / Snokekulla

Läge: Cirka 1 km NNO om Torslunda kyrka i Ölands Skogsby, Mörbylånga kommun. Källan ligger strax nedanför landborgskanten i en björkdunge.

Lokal beskrivning och information:
Den stensatta källan, (i nordostliga hörnet) kallas i folkmun för Tors källa. I äldre beskrivningar t ex från 1827 menar man att Tors källa låg närmare nuvarande Torslunda kyrka:" …en björklund öster om kyrkan samt källan strax därom."

Denna källa är sannolikt ett allmänt vattningsställe invid en urgammal väg från östra Öland till Färjestaden. Källplatsen undantogs från delning vid djurgårdsinrättningens upphörande och fick beteckningen Snokekulla 1:1.

Vid rensning i början av 1900-talet, fann man mynt från 17- och 1800-talen. Myntfynden tyder på att källan haft en mystisk betydelse.

Torslunda hembygdsförening vårdar källan och den lilla träddunge, som med tiden vuxit upp kring källan.
(L.K. 2009)

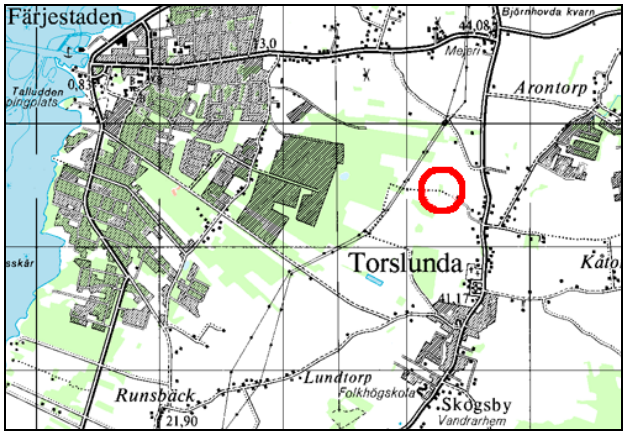

2.2 Resmo

Läge: Resmo källa är belägen cirka 500m V om Resmo kyrka, nedanför landborgskanten.

Lokal information:
Källan är numera inte synlig eftersom Mörbylånga kommun byggt ut en kommunal vattentäkt vid platsen

Källan/vattentäkten matas med vatten från den s k Resmo-zonen som sträcker sig i ONO riktning från Resmo mot Ekelunda cirka 8 km ut på Stora Alvaret. Resmo-zonen beskrivs av Gert Knutsson i samband med vattentäktsundersökningar redan 1967 på följande sätt:
”Resmo-zonen framträder mycket tydligt såväl i terrängen som på flygbilder och är den största av de hittills kända brottzonerna på Ölands Alvar. Den västra delen av Resmozonen – mellan västra landborgen och till strax öster om Lundkälla- är cirka 200 m bred och begränsas i norr och söder av brottkanter i VSV-ONO-lig riktning bestående av den ytliga kalkstensberggrunden. Mellan dessa brottkanter – i själva brottzonen – är berggrunden täckt av lösa avlagringar, på vilka flerstädes förekommer stora mängder urbergsblock. I zonen har utbildats över 30 stycken instörtningsgropar, så kallade doliner, med upp till 25 meters djup. Den största har en storlek av cirka 30x60 meter och ett djup av 2,5 m i markplanet. Dolinerna är resultatet av inrasningar till följd av att det kolsyreberikade grundvattnet har utlöst och bortfört delar av den underliggande starkt uppkrossade kalk-berggrunden. Ett dylikt erosionsförlopp benämnes karstvittring.” (se omstående karta och sektion).

Ett exempel på en källa i s k alvar-karst mitt ute på Stora Alvaret är Bårby-källan.

Jordlagren är delvis kraftigt vattenförande och grundvatten-magasinet möjliggör betydande uttag (cirka 4 l/s uthålligt och i medeltal cirka 11,5 l/s) i den kom-munala vattentäkten. Under 1960-talet diskuterades möjligheterna att utjämna flödet i källan genom att medelst en bentonitskärm dämma upp grundvattenmagasinet i Resmo-zonen. Idag klarar emellertid Mörby-långa kommunens vattenförsörjning genom samkörning av flera egna vattentäkter och periodvis även med Borgholms kommun. Överledning av vatten från fastlandet har förberetts men ännu inte genomförts.
(L.K. och G.K. 2009)

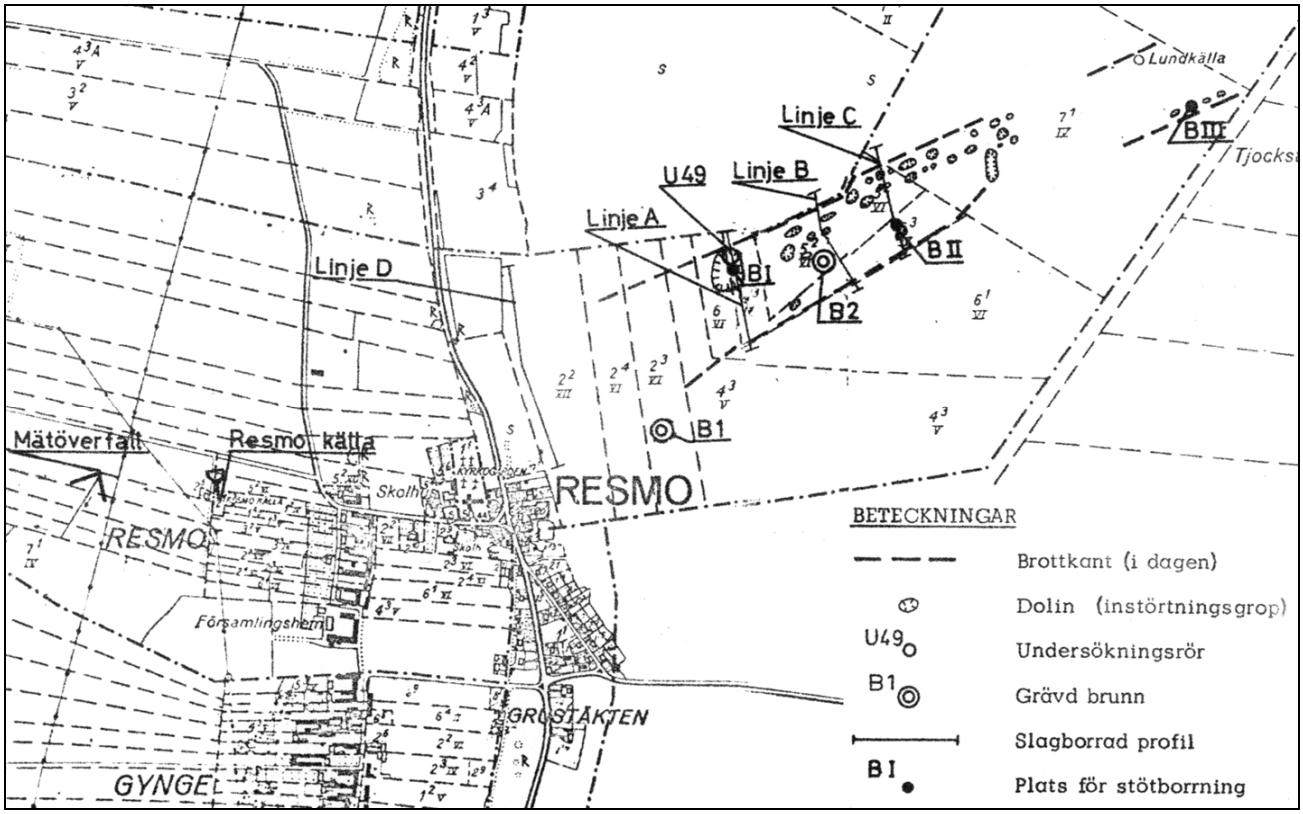

Översiktsplan över västra delen av Resmo-zonen,
Hämtad ur: Ölands vattentäktsförbund, PM beträffande utförda geohydrologiska undersökningar i resmo-zonen

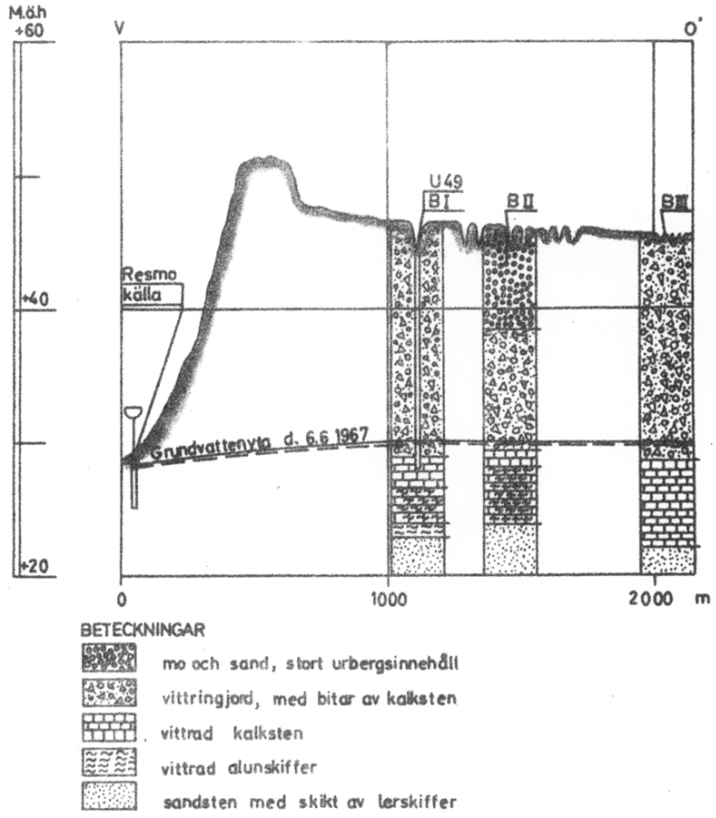

Längdprofil genom Resmo-zonen
Hämtad ur: Ölands vattentäktsförbund, PM beträffande utförda geohydrologiska undersökningar i resmo-zonen

2.3 Källan Bårby vid Bårby borg

Läge: Källan Bårby vid Bårby borg är belägen strax nedanför landborgskanten vid fornborgen Bårby borg, cirka 2 km SO om Mörbylånga tätort. *(Inte att förväxla med Bårby-källan belägen mitt ute på Alvaret, se källboken sid 42.)*

Lokal information:
Källorna vid Bårby borg har tillflöden från en källhorisont. Sven-Bertil Svensson minns källorna från sin barndom och har lagt ner mycket arbete på att starta en upprensning och beskrivning av området. Markägarna har visat stort intresse för källorna och deras bevarande. Huruvida källorna hade en avgörande betydelse för fornborgen under orostider har inte kunnat verifieras ännu men det är ganska troligt.

Roland Hallgren spekulerar i ”Ölandsk vattenkraft. På källjakt i Linnés fotspår” i tolkningen av en omnämnd ”Borrumlunden”.
Linné skriver:
”Borrum, en mycket märkvärdig plats här på orten, kom vi nu till att resa igenom. En stor lund av hassel och ek ligger nedanför lantborgen med ett fält mittuti av 45 steg i längden och 57 steg i bredden. På detta vackra fält har i alla tider invånarne ifrån öen sig samlat Pingesdag och Annandag Pingest här att leka och dansa efter gudstjänsten. Prästerna stå nu mycket emot denna urminnes hävd, föregivande att mången flicka här dansat sig ofärdig”. Kanske var det här Linné var och inspekterade Borrums äng, funderar Hallgren.(L.K. och S-B.S. 2009)

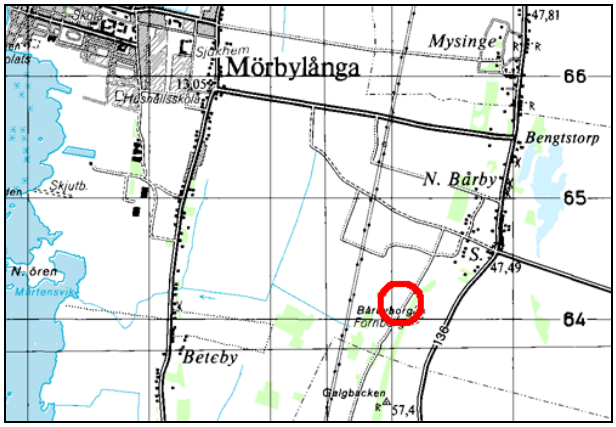

2.4 Södra Bruket

Läge: Det gamla alunbruket cirka 1 km söder om Degerhamn, Mörbylånga kommun.

Lokal information:
Rester av det gamla alunbruket är väl bevarad industrianläggning med god information över den tidigare verksamheten.

Alunbruket var beroende av tillgång på vatten och en lokal källa ”förstärktes” genom pumpning av vatten till en utjämningsdamm. I dagsläget har källan ett relativt kontinuerligt flöde genom den pumpning som sker i Cementas nuvarande kalkstensbrott öster om alunbruket, vilket vatten delvis söker sig till källan genom landborgskanten.

I anslutning till Södra Bruket finns även en s k geologisk park under upp-byggnad. (L.K. 2009)

2.5 Eketorps borg

Läge: Vid Eketorps fornborg på sydöstra Öland.

Lokal information:
Källan är belägen i den östra kanten av den restaurerade fornborgen. Källan liksom våtmarken öster om borgen var sannolikt av fundamental betydelse för valet av plats när fornborgen etablerades och sedan under flera orostider nyttjades som tillfällig boplats samt för handel.

I dag har borgen restaurerats samt ett museum etablerats där spännande information om borgens användning kan åtnjutas. (L.K. 2009)

2.6 Långe Jan/Ottenby/Rosenkind

Läge: Inom naturreservatet vid Ottenby, Södra Öland, Mörbylånga kommun. Källan ligger cirka 200 m öster om mittlandsmuren. Källan ligger cirka 400 m SO om Rosenkinds kapell (under medeltiden omnämnts som Capella Beati Johannis eller S:t Johannes kapell).

Lokal information:
Rosenkinds källa är belägen i en brottzon som sträcker sig nästan över hela Ölands Södra udde.

Rosenkinds källa är belägen längst österut i brottzonen och är sedan länge infodrad med kalksten samt har en något förfallen brunnsöverbyggnad. Numera finns ytterligare tre nyare brunnar i aktuell zon, vilka försörjer fyrbebyggelsen med vatten. Lars Kylefors undersökte områdets vattenförande egenskaper 1973 varvid konstaterades att brunnarna vardera har ett djup om 3-5 m. Kapaciteten bedömdes till cirka 0,5 l/s dock inte uthålligt under torra situationer.

Linné beskriver källan i sin reseberättelse (enligt Roland Hallgren):
”Icke långt förräm man kom till själva udden, såg man en murad källa utan avlopp med gott vatten, Rosenkinds källa kallad, och strax härvid såges rudera av Rosenkinds kapell, som fordom varit underhållit, då fiskeläge voro på denna holme i myckenhet, på den tiden sillen gick årligen till dess stränder, med som den avvikit, hav både fiskeläge och kyrka förfallit.” (L.K. 2009)

2.7 Kärrekusa

Läge: Strax SO om gården Kärra, cirka 1 mil NNO om Södra Udden, Mörbylånga kommun.

Lokal information:
Kärrekusa eller Kärringakusan är en källa som Linné beskrev på följande sätt under sin Öländska resa 1741.

Man förundrar sig, då man ser, hur naturen spelar.
Vi admirera den snäcka, som kallas Cunnus marinus och den stenen som heter Hysterolithus, emedan bägge så accurat avteckna en födslolem till sina utvärtes delar, att ej en bildhuggare den bättre kunde imitera; men kärrekusa är ett långt större under.

En källa på flata hälleberget av naturen gjord, med en avlång rima till en famns längd, en alns bredd mitt på, hopdragen på bägge ändar, 1,5 alns djup, något convac å sidorne inuti.

Under norra sinus av denna rima går mer än en famnslängd hål fallande eller sluttande neder åt berget med en håla, i vilken aldrig tryter fuktighet och vatten.
Mån naturen skulle bättre och accuratare imitera labia valva, rimam, vaginan?
Ibland andra antra, som beskrevne äro, mån någon är sällsammare?

Texten är hämtad från Linné på Öland, en antologi sammanställd av Bertil Gullander.
(L.K. 2009)

2.8 Sjukällorna, Ekelunda

Läge: Om man tar av från östra landsvägen och åker den grusväg som leder mot alvarbyn Ekelunda så kommer man efter exakt tusen meter till ett litet stenmonument på vänster sida som brukar kallas ”Gästgivaren”. Sedan 1977 finns ”Gästgivaren” också som ett namn på den ekonomiska kartan.

Lokal information:
”Gästgivaren” har denna vilopunkt för trötta ben kallats i många generationer. Om man korsar grusvägen och letar sig ner mot en björkdunge så kommer man på andra sidan om den fram tillett öppet landskap som gränsar till mot alvaret. Där springer ett antal små vattenflöden i dagen, tillsammans kallas de Sjukällorna. Källorna har tidigare kallats både sjudkällorna och skjutkällorna. (A. Johansson 2004 - Öland, en tur runt världsarvet.)
Antalet källutflöden varierar förmodligen lite beroende på årstid och grundvattenstånd. Den torra försommaren 2008 räknades tre eller möjligen fyra utströmningområden in. Själv har jag räknat in betydligt fler.
I det kristallklara kalkrika vattnet trivs fastsittande blågrönalger vilket gör att stenarna är helt över växta med kalkinkrusterade kolonier. Blågrönalger heter på latin cyanophyceer och man talar ibland om blomkålscyanophyceer eftersom de vid rikligt förekomst får form som blomkål. Sådana finns det gott om i sjukällornas flöden. I källboken finns två bilder på blågrönalger från sjukällorna 4.21 och 4.22.
(L.K. och R.B. 2009)

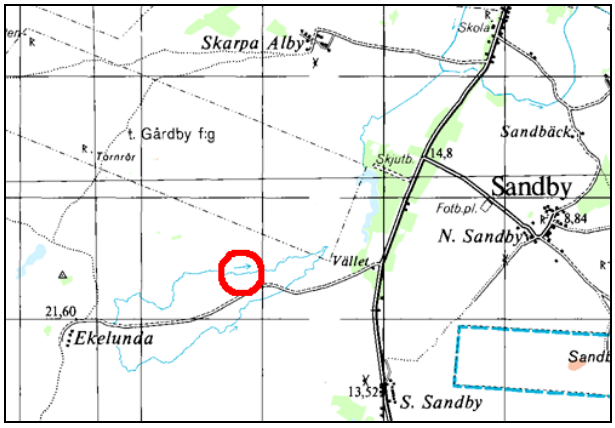

2.9 Tornrörskällan

Läge:
På Stora Alvaret mitt emellan byarna Ekelund och Skarpa Alby. I anslutning till källorna finns fornlämningen Tornrör, som även fått ge namn åt källorna.

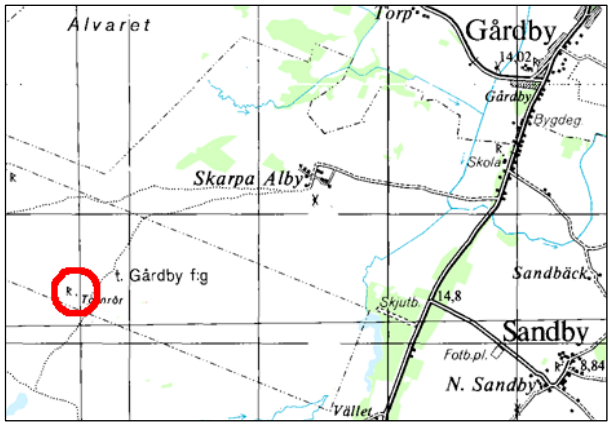

Lokal information:
I anslutning till källan/källhorisonten finns fornminnet Tornrör, ett röse från bronsåldern. Ytterligare källor finns cirka 500 m norr om Tornrör. Strax norr om källan finns en större grop (dolin), den s k Prästgropen på västra sidan om vägen.
Källområdet består av en punktkälla vid en spricka i kalkstenen och en 150 lång källhorisont (vid högvattenföring) längs en liten kalkstensklev. Nedanför källhorisonten finns ett kärr med blekeutfällningar och vid punktkällan en öppen vattensamling, som mot öster övergår i en liten bäck med lågt flöde. Ovanför källområdet växer hassel i djupa sprickor i kalkstenen, s k hasselkarst.
(L.K. 2009 samt källboken nr 88)

Alternativ rutt på östra Öland

Sandby kyrka

Den gamla källbrunnen är belägen centralt inne på kyrkogården och har en stark koppling till kyrkan. Såväl kyrkan som kyrkogårdsmuren är också väl sevärda. Lägg särskilt märke till ”stentrappan” över muren i det sydöstra hörnet. Många olika förklaringar till sådana trappor finns omnämnda (kanske har Torbjörn Sjögren den helt korrekta?).

Sandby Borg

Läge:
Vid fornborgen Sandby borg vid Östersjöns strand cirka 3 km S Sandby kyrka.

Information:
Sandby borg är den enda av Ölands 18 fornborgar som är belägen i direkt anslutning till kusten. Källan ligger omedelbart nordväst om borgen och har en ansenlig areal. Den har försetts med kalkstenshällar för att underlätta vattenhämtningen.
Borgen är oval cirka 80 x 110 m. Ringmuren har två portar, en i norr och en mot sjösidan.
Borgen är en välbesökt plats för fågelskådare som får fin utblick över det långgrunda havet genom den något upphöjda nivån på borgvallen.

Ancylusvallen och Litorinavallen

Information:
Vid nerfarten mot Sandby borg har man möjlighet att identifiera såväl Ancylusvallen som Litorinavallen som här är belägna relativt nära varandra (cirka 200 m).

(L.K. 2009)

3.1 Mokällan

Läge: Mokällan är belägen 3 km NV om Läckeby, Åby socken, Kalmar kommun.

Beskrivning: Mokällan ligger vid södra foten av Bäckeboåsen norr om gården Mossen. Flödet uppskattades vid den hydrogeologiska karteringen 1979 till intervallet 10 – 25 l/s och beskrevs som en källhorisont med rika järnutfällningar. Sedan dess har källan förändrats, dels har ett brett dike grävts från källan genom en källtorvmark, dels görs stora uttag för bevattning av bl.a. jordgubbsodlingar genom två rörbrunnar i åsen knappt 50 m från källan. Källan kan nu beskrivas som en punktkälla med ett visst upptryck (se figur) och växlande flöde beroende på uttagens storlek (knappt 1 l/s under bevattningstid, större flöde under vintertid).

Historia: Källan har i alla tider försett flera byar med vatten, speciellt under torrsomrar, då den varit en ovärderlig tillgång för såväl människor som djur. Genom att uttagen för bevattning inte görs i själva källan behålls källmiljön. Källan vårdas av Åby hembygdsförening, som har försett källan med vattenskopa, placerat ut bänkar omkring källan samt satt upp en skylt med text, vilket lockar till besök. (G.K. 2009)

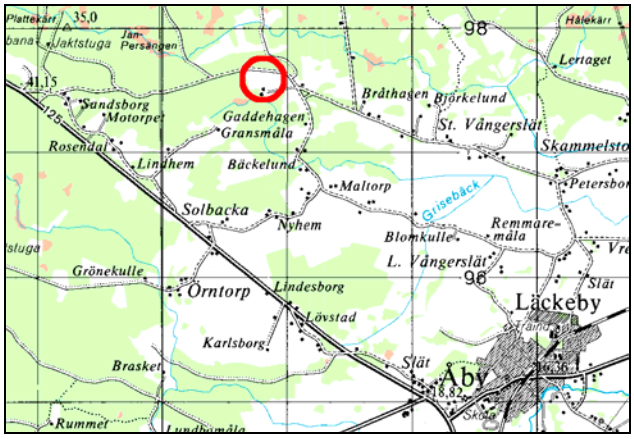

3.2 Kristvalla hälsobrunn

Läge: Hälsobrunnen är belägen 9.5 km NO om Nybro, Nybro kommun.

Beskrivning och historia: Hälsobrunnen ligger vid östra foten av Ljungbyåsen, som är Nybroåsens största bjås. Hälsobrunnen ”upptogs” 1754 av en assessor Wahlbom från Kalmar, som då undersökte vattenbeskaffenheten (Hulpers 1770). På en storskifteskarta från 1813 finns källan utsatt med texten ”surbrunn” och en byggnad markerad. År 1858 köptes området av Lorentz Petersson, som anlade nytt badhus, brunnssalong, restaurang och bostäder samt en park med allé till källan, bersåer och träddungar. Enligt Levertin (1883) besöktes hälsobrunnen av 120 patienter 1861, men på 1870-talet utvidgades brunnen och hade då 300 gäster varje sommar. Patientförteckning i original visar, att gästerna kom från Kalmar och Nybro med omnejd och bestod av såväl ståndspersoner som allmoge. En brunnsläkare besökte brunnen ett par gånger i veckan för att ge vård åt patienterna. En vattenanalys (1871) av N. P. Hamberg från Stockholm visade att ” Wattnet tillhör de s.k. Jernsurbrunnarnas klass och deras verksammaste beståndsdel är den kolsyrade jernoxidulen, hvars mängd visserligen synes liten, men är nästan lika med den uti flera mycket använda svenska helsobrunnar”. Källan tömdes varje morgon för att friskt vatten skulle rinna till. En särskild ”Brunnsbalk” fanns om ”vattnets drickning och vad därtill hörer”. När Kalmar järnväg förbi Nybro hade anlagts, etablerades en hälsobrunn vid en källa på Nybroåsen nära Linneasjön i Nybro 1883. Konkurrensen blev för hård med denna brunn med bättre kommunikationer och Kristvalla hälsobrunn fick läggas ner i slutet av 1890- talet, då en del byggnader dess-utom drabbades av brand (Forsberg 2001). Nu finns en rekonstruktion av brunnshuset omkring järnkällan från 1959 att beskåda (se figur) samt en del av den ståtliga allén ned mot källan. Av stort intresse är att de ursprungliga byggnaderna och parkmiljön är dokumenterade i några väl bevarade, ståtliga oljemålningar av Axel Roth, som var verksam i trakterna 1876-80. (G.K. 2009)

3.3 Sjön Allgunnen

Läge:På gränsen mellan Nybro och Högsby kom-muner, cirka 3 mil N Nybro centralort.

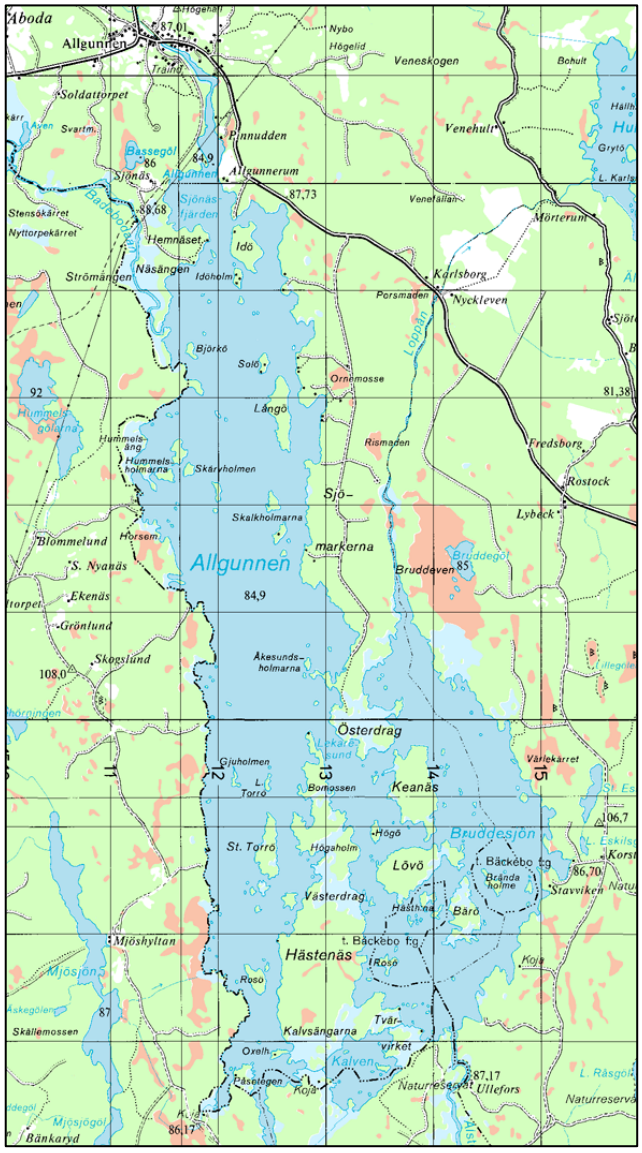

Lokal information:
Sjön Allgunnen är belägen i den nedre delen av Alsterån, som rinner upp i trakten av Lenhovda och mynnar i Östersjön vid Ålem, Mönsterås kommun. Sjöns yta är 14 km^2 och det maximala djupet är 14 m. Medelvattenföringen i Alsterån är 11 m^3/s. I sjön mynnar såväl huvudfåran som det största biflödet Badebodaån, som rinner upp i trakten av Åseda. Sjön har 3 utlopp, huvudutloppet i sydost, ett nordligt utlopp vid Allgunnens samhälle (Tortebobäcken eller Skuraboån) samt ett utlopp i öster, den s k Loppån. Sjön är oreglerad men enklare fördämningar finns i de två mindre utloppen. I länsstyrelsernas regi (G och H län) gjorde K-Konsult 1973 en hydrologisk studie av hela Alsterån. I samband med den regionala utredningen för Kalmar-Nybro-regionens och Ölands vattenförsörjning 1966 bedömdes Allgunnen vara det bästa alternativet för anskaffande av kompletterande vatten för konstgjord infiltration i Nybroåsen. Inledningsvis har sådant infiltrationsvatten säkerställts i Hagbyån med reglering av sjön Hultebräan. Den storskaliga lösningen med Allgunnen har ännu inte aktualiserats att genomföras. De stora naturvärdena i sjön måste i sådana sammanhang ställas mot vattenförsörjningsintresset och de tekniska formerna för bortledning av vatten från sjön. I en eventuell första utbyggnadsetapp skulle dock bortledning för vattenförsörjningsändamål kunna ske utan reglering av sjön.

Området kännetecknas enligt Länsstyrelsens ”Natur i Östra Småland” av sin höga grad av orördhet och låga befolkningstäthet. Ädellövskogar, hällmarkstallskogar och våtmarker har gett förutsättningar för en rik flora och en unik insektsfauna. Utmed Alsterån finns vidsträckta mader som omges av lövrika sumpskogar som bidrar till områdets höga naturvärden.

Sporadiskt har den akut utrotningshotade vitryggiga hackspetten observerats.

Kuriosa: Förre fabrikören Edvin Pettersson vid BEVI i Blomstermåla genomförde under en lång serie av år månatliga mätningar av vattenstånd och vattenföringar vid ett stort antal stationer i ån. Dessa minutiöst nedtecknade mätningar samt dokumentation av Edvin Petterssons erfarenheter av förhållandena i ån och dess sjöar finns numera bevarade hos Vatten och Samhällsteknik. Aktuell information om ån fick Lars Kylefors ta del av vid ett flertal resor i flodområdet varvid Edvins ständigt pyrande cigarr satte sina starka avtryck i kläderna.
(L.K. 2009)

3.4 Aboda bykälla

Läge:På förkastningsbrantens sydöstsluttning ligger Aboda by och mitt i den forna byn ligger bykällan.

Lokal information:
Vid det tredje och sista skiftet av byn som stod klart 1905 gjordes marken kring källan, liksom fägatan som är kantad av stenmurar, till allmänning. Det växer ädellövträd och fruktträd i byn och i markskiktet finns blåsippa och gullviva. Vid källan växer en stor ask. Källan är stensatt sedan länge och har ett trälock som skydd. Fram till 1950-talet hölls källan ren från löv och annan växtlighet och man tog vatten genom att ösa upp i kar etc. På 1970-talet grävde man ur omedelbart nedströms källan för att göra det möjligt för djur att dricka på egen hand. Detta har medfört att stensättningen delvis har undermineratsoch vattnet tillförts näring av att djuren har gått omkring.
Det finns flera rikt flödande källor i byn. I en trädgård har man anlagt en terrass i sluttningen och i den en damm. Dammen har ett bräddavlopp, ett rör med en kran som alltid står öppen, för att undvika översvämning. Innan terrassen och dammen byggdes var det enligt uppgift ett kärr i sluttningen kring källflödet.
(A-K.T. 2009)

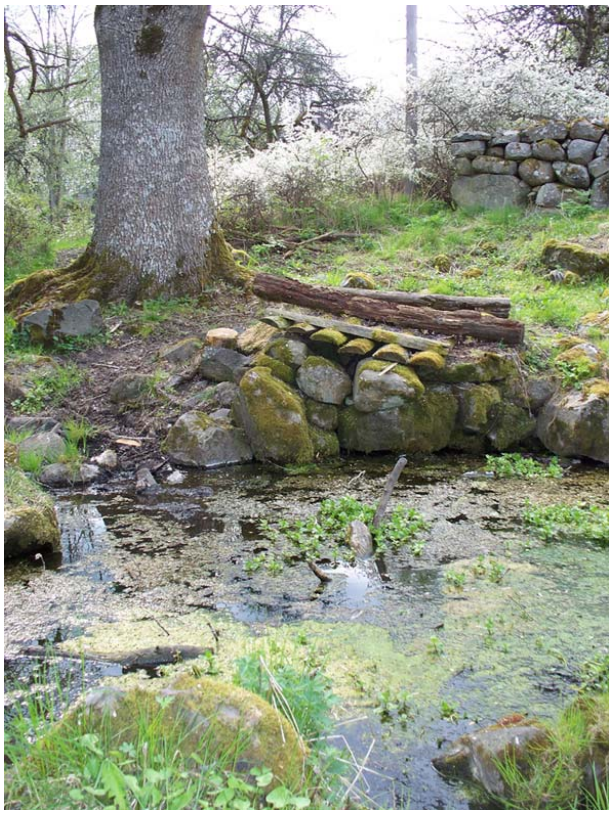

3.5 Aboda klint

Läge: Aboda klint (160 m ö h) är en cirka 50 meter hög förkastningsbrant. Här har man en hänförande utsikt över sydöstra Småland och sjöarna Kleven, Bjärsjön och Allgunnen.
Vid klar sikt kan man också med blotta ögat se Blå Jungfrun ute i Kalmar sund.

Lokal information:
Aboda klint ligger i ett naturreservat som uppvisar omväxlande naturtyper från odlingslandskap med inslag av lövskogsdungar och lövskogsridåer till nästan vildmarksbetonad skogsterräng. Kring bergknallen i söder finns ett bestånd krattskog bestående av bergek, vilket är relativt ovanligt i östra delen av landet. Uppe på kullen växer en gles hällmarkstallskog. I sydöstra delen av reservatet ligger små åkrar och betesmarker i anslutning till Aboda by. Odlingslandskapet är vackert präglat av höjdskillnader, lövrikedom och gamla brukningsmetoder. Reservatet når i sydväst fram till sjöarna Kvillen och Kleven samt Badebodaån. Badebodaån bildar mellan Kleven och Bjärssjön en sammanhängande kilometerlång forssträcka med en fallhöjd på nästan 17 meter. (A-K.T. 2009)

3.6 Olofskällan i Åseda kyrka och två hälsobrunnar

Läge: Åseda kyrka och hälsobrunn ligger centralt i Åseda tätort, Nygårds brunn vid Flybo mellan Åseda och Nottebäck, alla tre i Uppvidinge kommun.

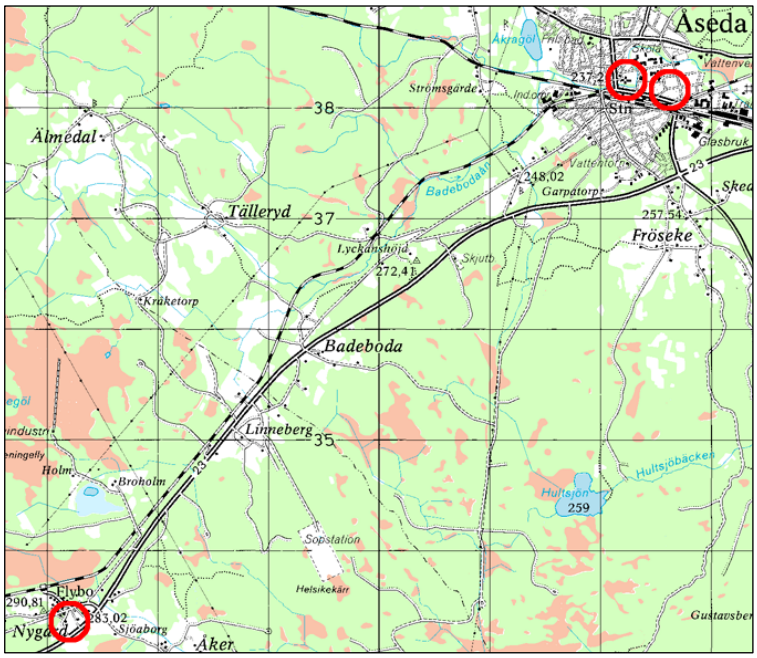

Beskrivning och historia: Åseda tillhör de bygder, som har en stark Sankt Olofs- tradition och än i dag i slutet av juli firas Olsmässa både i kyrklig och mera folklig bemärkelse. Kyrkan är i sina äldsta delar från 1100-talet. Skeppet byggdes på den gamla kyrkans grund under 1400-talet. Den är vigd åt S:t Olof, medeltidens populäraste helgongestalt. Under golvet i den medeltida sakristian finns en murad brunn. Mycket tyder på att det från början kan ha varit en Olofskälla över vilken man kom att bygga kyrkan. Brunnar i kyrkor förekommer i bl.a. Lunds domkyrka och Dalby kyrka. Ur kyrkbrunnen kan man ha hämtat vig- och dopvatten. I anslutning till Olsmässan 1987 visades källbrunnen för första gången sedan den övertäcktes någon gång på 1700-talet. Numera är den åter övertäkt. I kyrkan finns ett flertal förnämliga medeltida inventarier, bl.a. altarskåp från 1400-talet med S:t Olof vid sidan om aposteln Andreas. På många sätt har Åseda en av Smålands förnämsta kyrkor.

Åseda har haft en livligt frekventerad hälsobrunn. Redan 1849 fanns brunnshus och brunnssalong. I början av 1900-talet förlorade källan sin dragningskraft och blev fylld och överväxt i glömska. 1988 återskapades den på initiativ av Åseda livaktiga hembygdsförening. Källan lokaliserades på lantmäterikartan och grävdes fram. En ny paviljong uppfördes i Brunnsparken 1988 (Magnusson 1995) och som förr kunde man vid Olsmässan bjuda besökarna på ett förmodligen alltjämt hälsobringande vatten.

I Flybo intill dåvarande järnvägsstationen fanns också en gammal hälsobrunn, ”Nygårds brunn och badanstalt”. Källan var känd och nyttjad sedan början av 1800-talet. Ett badhus byggdes vid källan omkring 1850, men det brann ner vid sekelskiftet. 1911 kom professor K.A.H. Mörner från Uppsala till källan för att analysera vattnet. Han konstaterade, ”att vattnet är ett kraftigt järn-karbonatvatten, synnerligen väl använt som hälsovatten. Det är som sådant att räkna till de allra bästa i Sverige”. Verksamheten återupptogs 1912, då ett nytt badhus och en restaurang anlades och drevs med olika ägare till 1943, då den lades ner (se figur). Gästerna kom främst från södra Sverige och Danmark, men även norrmän och tyskar noterades i journalerna (Solstrand 1987). I dag finns bara en stensatt källa med vattenspegel, men planer på att återskapa det lilla brunnshuset kring källan. (S.T. 2009, G.K. 2009)

3.7 Äldsta källbilden, Dädesjö gamla kyrka

Läge: Dädesjö gamla kyrka är belägen ca 23 km NO om Växjö, Växjö kommun

Beskrivning och historia: Mäster Sighmunders trettio medaljonger i Dädesjö gamla kyrkas plana innertak målades under 1200-talets senare del. De innehåller den rikaste skildringen vi har i vårt medeltida måleri av de händelser, som hör julen till. Till dessa räknas den egenartade Staffanslegenden framställd i tre medaljonger, varav endast en har direkt anknytning till Bibeln, nämligen martyrdöden sådan den framställs i Apostlagärningarna 6:7. De båda övriga visar Staffan vattnande Herodes hästar samt Herodes gästabud med den stekta tuppen. Här anknyter bildberättelsen till den folkliga legendbildningen som har sitt ursprung i visor, julspel och andra traditioner.
En av de mest beundrade scener visar Staffan stalledräng vattnande sina fålar och här har vi den äldsta kända bilden av en källa (se figur). Julens stjärna speglas i vattnet. Staffan sträcker sina händer i tillbedjan mot stjärnan, som vittnar om Jesu födelse. Staffan blev inte bara den förste martyren utan också hästarnas skyddspatron. Till sederna i det gamla bondesamhället hörde Staffansritten Annandag Jul, då byarnas unga män red till en bestämd källa för att vattna och vattenbegjuta hästarna. Detta som ett led i att frambringa ett lyckosamt år. I dag är det egentligen bara Staffansvisan som erinrar om denna tradition. Den kan ursprungligen ha varit en from ryttarvisa, som leder sitt ursprung ned i förkristen tid med dess källkult. (S.T. 1995)

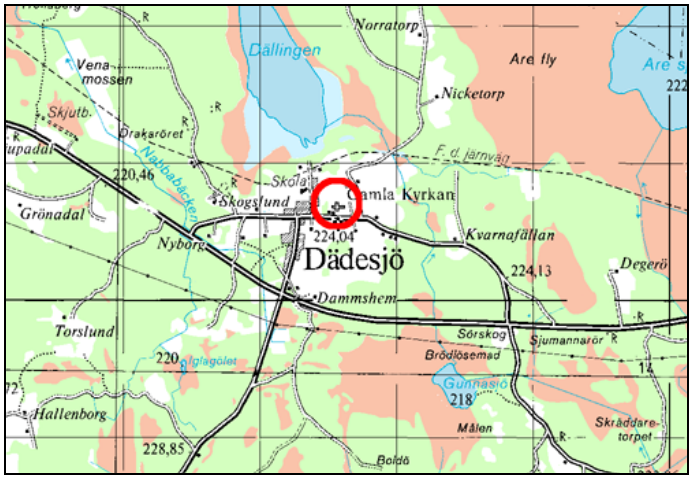

3.8 Barnabrunnarna i Ödetofta

Läge: Barnabrunnarna är belägna ca 3 km O om Tolgs kyrka, Växjö kommun

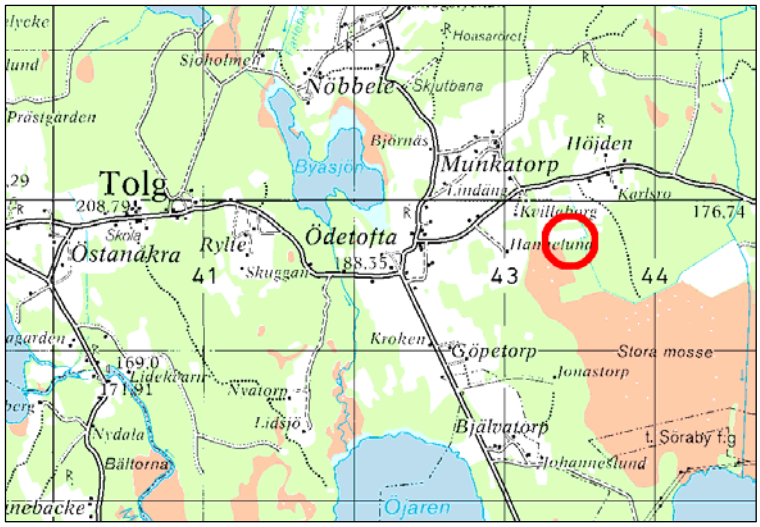

Beskrivning:
Barnabrunnarna ligger ca 1 km O om Ödetofta by i de sanka utmarkerna N om Stora Mosse och nås lättast från stigen, som utgår från landsvägen i norr (V om Karlsro). Det var ursprungligen tre källor, men redan i slutet av 1600-talet omtalas två som nästan igenvuxna. Källan är överraskande stor med flikiga och spännande konturer (figur). Tidvis sjuder den av liv, då friskt bottenvatten oavbrutet bubblar upp mot ytan. Rörligheten i vattnet bidrar till en ökad syresättning vilket gynnar näckmossan, som täcker större delen av källans botten. I övrigt förefaller själva källan fattig på liv men en vattendroppe under mikroskop bevisar motsatsen. Källan uppvisar ett myller av mikroskopiska växter och djur. På översvämmade delar i källans omedelbara närhet växer påssvepmossa Geocalyx graveolens, en i Sverige spridd men sällsynt 2-3 cm lång krypande levermossa. (A. N. 1995)

Historia: De äldsta uppgifterna om Barnabrunnarna är från 1600-talet, då folk från hela södra Sverige och även Gotland kom till Barnabrunnarna med sina sjuka barn vid Midsommar, då källvattnet hade störst kraft. ”Och går det sålunda till att uti den ena källan doppa de barnens kläder och hänga dem sedan upp uti de bredvidstående träden. Uti den andra brunnen bada och tvätta de barnen väl och utur den tredje giva de barnen att dricka. Och genom Guds nåd bekommer barnen merendels alla sin hälsa igen”. Det ingick i ritualen att besökaren skulle offra mynt eller föremål i källvattnet. Ännu i mitten av 1800-talet höll föreställningar om vattnets läkande kraft i Barnabrunnarna sitt grepp om många människor. Traditionen var dock i avtagande och det började anses som vidskepelse, ja nästan skamligt, att söka sig dit och till andra källor med förankring i folktron. Detta trots den källkultur, som samtidigt uppstod vid brunnsorter, t.ex. Evedal norr om Växjö.

Ett bevis på folktrons definitiva död är den aktion som genomfördes 1902. Då tog man upp den stora skatt, som samlats på bottnen under seklernas lopp: *den största offerskatt, som påträffats i någon nordisk källa, nästan 6000 mynt från Magnus Erikssons regering på 1300-talet till Oskar II:s tid*. Dessutom påträffades talrika småstycken av silver, mässing och järn,

ringar och smycken, en stor kam och ett par glasögon. Den stora källskatten från Barnabrunnarna skickades upp till Statens historiska museum, och i dag finns en rekonstruktion av Barnabrunnarna på Myntkabinettet vid Slottsbacken i Stockholm. Åtskilliga mynt finns också hos privatpersoner i bygden. (L-O. L. 1995, rev. G.K. 2009)

3.9 Källorna vid Grännaforsa

Läge:
Källorna är belägna vid Grännaforsa 8.5 km NtO Alvesta, Alvesta kommun

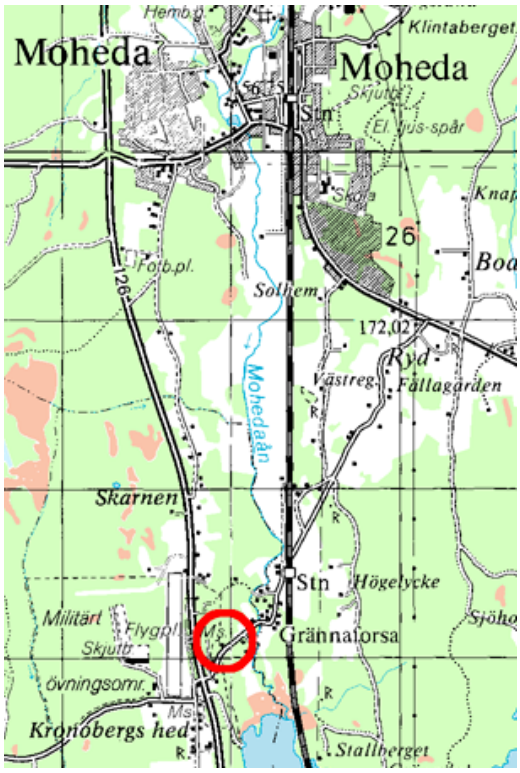

Beskrivning:
Källorna ligger på den östra dalsidan av Kronobergs hed, som består av moräntäckta mäktiga grusavlagringar, och utgör sålunda utströmningspunkter från detta stora grundvattenmagasin. Grund-vattenläckage på bred front förekommer också längs dalsidan. Den s.k. Officers-källan är väl underhållen, försedd med skopa och skyltad. Den ligger intill lands-vägen ner mot Grännaforsa. Källans flöde är 0.5-3.0 l/s och vattnet har ett pH på omkring 6.6.

Historia:
I Grännaforsa uppmärksammades redan på 1700-talet ett par hälsokällor, men det var först på 1830-talet, som de på allvar började marknadsföras. Den ena ansågs ha ett järnhaltigt vatten och den andra annonserades som *landets enda skroffelkälla* (se figur). Vattnet från den senare uppgavs kunna bota skrofler, en tuberkulös inflammation av halsens lymfkörtlar. Grännaforsa är en föregångare när det gäller att saluföra buteljerat källvatten. Redan 1889 kunde man köpa ”Naturligt Grennaforsavatten Tappadt direkt från Skroffelkällan.” Flaskorna hade en vinjett, som inte står vår tids produkter efter.
Under 1870- och 80-talen skedde en betydande utbyggnad av brunnsanläggningen. Nu tillhandahölls inte bara vatten för invärtes bruk utan också bad av olika slag såsom gyttje-, salt-, kar- och ångbad samt tallbarrs- och pottaskebad. Vidare fanns det i badhuset tillgång till dusch och kallvattenbassänger. Dessutom fanns det en välrenommerad restaurang samt bostäder för brunnsgästerna från bl. a. Danmark och Tyskland. Trots att man vände sig till personer ”som lida av allmän svaghet, skrofler, hjärt-, njur- och magsjukdomar samt reumatism” utvecklades ett rikt sällskapsliv med dans och underhållning av olika slag. En välskött park med promenadstigar tillhörde också anläggningen. Till Grännaforsas popularitet bidrog inte minst närheten till exercisplatsen Kronobergshed och dess officerare. De senare sökte sig gärna till brunnen och de unga damer, som där vistades med sina familjer. Uppstod bekantskap följde gärna invitation till danser och fester på officersborgen. I inte så liten utsträckning kom Grännaforsa att fungera som en äktenskapsbyrå.

I och med att Kronobergs regemente i början av 1920-talet flyttade till nya kaserner i Växjö hade ”Grennaforsa Brunns- och Badinrättning” spelat ut sin roll. Det mesta av anläggningen är borta och upplevs som ett Pompeji dolt av sly och buskar.
Kronobergs län har - förutom Grännaforsa - haft flera mer eller mindre bemärkta hälsobrunnar: Evedal utanför Växjö, Högnalöv i Uråsa, Nygård i Nottebäck, Åseda, Ljunga källa i Södra Ljunga och Ryds Brunn i Almundsryd. (S.T. 1995, rev. G.K. 2009)

Förteckning över skribenter till lokaler

R.B.	Roland Bengtsson
G.K.	Gert Knutsson
L.K.	Lars Kylefors
S-B.S.	Sven-Bertil Svensson
S.T.	Stig Tornehed
A-K.T.	Ann-Karin Thorén

Referenser
Se särskild lista

Deltagarförteckning

Linda Ahlström
Roland Bengtsson
Börje Bergman
Lena Bergman
Eva Björklund
Göran Blomqvist
Ingegerd Borgström
Ingvar Borgström
Erik Brydolf
Eva Brydolf
Maria Carlsson
Kerstin Carlstedt
Anders Carlstedt
Anders Damberg
Iris Elofsson
Kjell Ericson
Tage Ericsson
Hans Ericsson
Sten Eriksson
Anders Eriksson
Lena Eriksson
Karin Fridholm
Christina Frycklund
Marit Göransson
Petra Hagström
Kjell Hedlund
Berit Henriksson
Anders Hult
Göran Härnulv
Ingela Härnulv
Eva Jirner Lindström
Yvonne Johansson
Per-Olof Johansson
Lennart Järgenstedt
Håkan Kinnerberg
Ulla Knutsson
Olof Larsson
Ritta Lindström
Leif Lundholm
Karen Lundholm
Monica Löwen
Per-Olov Nilsson
Anna-Lena Nilsson
Ann-Marie Nilsson
Ann Nilsson
Annika Nilsson
Lasse Nilsson
Ann-Catrine Norrström
Lars Paulsson
Kerstin Paulsson
Sten-Åke Petersson
Kia Salin
Sten Sandström
Inga-Lisa Sigling
Alf Sigling
Jan-Olof Skifte
Bertil Sundlöf
Jan-Olov Svedlund
Chester Svensson
Magdalena Thorsbrink
Ulla-Britt Tillman
Lena Tilly
Stig Tornehed
Olle Wahlberg
Kerstin Wahlberg
Per Wedel
Bengt Wiik
Gunnar Wiklander
Torgny von Wachenfeldt
Elma von Wachenfeldt
Lena Åström
Jens Johannisson
Gert Knutsson
Lars Kylefors
Sven-Bertil Svensson
Ann-Karin Thorén